

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

NAMAZ İBADETİNDE TUTUM DEĞİŞİKLİĞİ
YAŞAYAN BİREYLER ÜZERİNE SOSYO-PSİKOLOJİK
BİR ARAŞTIRMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Meryem Fehime ADALAN

İstanbul
Ocak-2025

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ BİLİM DALI

NAMAZ İBADETİNDE TUTUM DEĞİŞİKLİĞİ YAŞAYAN
BİREYLER ÜZERİNE SOSYO-PSİKOLOJİK BİR ARAŞTIRMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Meryem Fehime ADALAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İbrahim GÜRSES

İstanbul
Ocak-2025

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. İbrahim GÜRSES

Üye Dr. Öğretim Üyesi Ayşe KAYA GÖKTEPE

Üye Doç. Dr. Besra TAŞ BOLAT

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Namaz İbadetinde Tutum Değişikliği Yaşayan Bireyler Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir Araştırma**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Meryem Fehime ADALAN

ÖN SÖZ

Bu tez çalışmasının her aşamasında sabır ve özveriyle bana rehberlik eden hem lisans hocam hem tez danışmanım kıymetli Prof. Dr. İbrahim GÜRSES'e, hayatımın her anında yanımda olan, sevgilerini ve desteklerini esirgemeyip her adımda beni cesaretlendiren kıymetli anneciğim Zeynep Nilüfer ADALAN'a, babacığım Yusuf ADALAN'a ve kardeşlerime teşekkürlerimi sunarım.

Meryem Fehime ADALAN
İstanbul-2025

ÖZET

**NAMAZ İBADETİNDE TUTUM DEĞİŞİKLİĞİ YAŞAYAN
BİREYLER ÜZERİNE SOSYO-PSİKOLOJİK BİR ARAŞTIRMA**

Meryem Fehime ADALAN

Yüksek Lisans, Felsefe ve Din Bilimleri

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İbrahim GÜRSES

Ocak, 2025 - 117 + xi Sayfa

Bu tez çalışması, sekülerleşme sürecinin dini tutumlar ve ibadetler üzerindeki etkilerini namaz ibadeti bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Bireylerin namaz ve diğer ibadetlere karşı geliştirdikleri tutumlar, yalnızca kişisel inançlarıyla değil, aynı zamanda toplumsal yapının, kültürel değişimlerin ve sosyal psikolojik faktörlerin bir yansıması olarak şekillenmektedir. Çalışmada beş vakit düzenli namaz kılmaktayken bu tutumunda değişiklik yaşayarak namaz kılmayı bırakan bireylerin tutum değiştirme sürecine ilişkin görüşlerinin tespit edilmesi ve incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır. Çalışma grubu araştırmanın güvenilirliğini artırmak adına ergenlik dönemini (12-21) tamamlamış ilk yetişkinlik (21-40) dönemindeki 10 gönüllü birey olarak belirlenmiştir. Araştırmanın veri toplama sürecinde uzman görüşleri doğrultusunda araştırmacı tarafından hazırlanan, yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Mülakat sonucunda elde edilen bulgular, içerik analizi yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir.

Araştırma sonucunda bulgular incelendiğinde bireylerin namaz ritüelinde tutum değişikliğine giden süreçte farklı etkenler olduğu gözlenmiştir. Katılımcıların tamamının inanç değişimi ve dönüşümü yaşadıkları ve bunun dışı yansıması olarak namaz ibadetini terk ettikleri bulgusu elde edilmiştir. Yani tutumun zihinsel bileşeni ve duygusal bileşeni değiştikten sonra davranış bileşeninde de değişim ortaya çıkmıştır. Bu sürecin aniden değil aşamalı olarak gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sekülerleşme, Tutum Değişikliği, Dini Kimlik, Dini Tutumlar, Namaz.

ABSTRACT

A SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH ON INDIVIDUALS EXPERIENCING ATTITUDE CHANGE IN PRAYER WORSHIP

Meryem Fehime ADALAN

Master, Philosophy and Religious Studies

Thesis Advisor: Prof. Dr. İbrahim GÜRSES

January, 2025 - 117 + xi Pages

This thesis aims to examine the impact of the secularization process on religious attitudes and practices, specifically in the context of prayer (salah). The attitudes individuals develop toward worship and other religious practices are shaped not only by their personal beliefs but also as a reflection of social structures, cultural changes, and socio-psychological factors. The study seeks to identify and analyze the perspectives of individuals who used to perform the five daily prayers regularly but have experienced a change in attitude, leading them to stop praying. Case study design, one of the qualitative research methods, was used in this study. In order to increase the reliability of the study, the study group was determined to consist of 10 voluntary individuals in the early adulthood (21-40) who had completed the adolescence period (12-21). In the data collection process of the study, face-to-face interviews were conducted using a semi-structured interview form prepared by the researcher in line with expert opinions. The findings obtained as a result of the interviews were evaluated using content analysis method.

Upon examining the results, it was observed that multiple factors contributed to the process of attitude change regarding the worship ritual. It was found that all participants experienced a shift and transformation in their beliefs, which was externally manifested by their cessation of the prayer practice. In other words, after changes occurred in the cognitive and emotional components of their attitudes, behavioral changes followed. It was also determined that this process did not take place abruptly, but rather occurred gradually over time.

Keywords: Secularization, Attitude Change, Religious Identity, Religious Attitudes, Prayer (Salah).

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR	xi

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı.....	2
1.2. Araştırmanın Alt Problem Cümleleri.....	4
1.3. Literatür Değerlendirmesi ve Araştırmanın Önemi	5
1.4. Araştırmada Karşılaşılan Zorluklar/Sınırlılıklar	5

İKİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE	7
2.1. Sekülerleşme ve İnanç Değişikliği.....	7
2.1.1. Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar	10
2.1.2. Türkiye Özelinde Süreç Olarak Sekülerleşme: Din, Toplumsal Kimlikler ve Dini Pratikler	12
2.1.3. Cumhuriyet Dönemi ve Sekülerleşme	14
2.1.4. Laiklik - Sekülerlik ve Güncel Durum.....	15
2.1.5. Dünyaya İndirilen Kutsal	17
2.2. Sosyal Psikoloji Açısından Sekülerleşme ve Bireye Etkisi	18
2.2.1. Sekülerleşmenin Psikososyal Etkenleri	21
2.3. Tutum Değişikliği	22
2.3.1. Tutum Nedir?	23

2.3.2. Tutumu Oluşturan Unsurlar Nelerdir?	25
2.3.3. Tutumların Şekillenmesinde Etkili Teori ve Faktörler	27
2.3.4. Bir Tutum Türü Olarak: Dini Tutum, Tutumların İnançlarla İlişkisi	30
2.3.5. Dini Tutumun Oluşumu, Değişimi ve Süreklilik Bahsi	31
2.4. Din Nedir?	33
2.4.1. Davranış Nedir?	36
2.4.2. Dini Davranış ve Toplumsal Etkileri	38
2.4.3. Dini Tecrübe	39
2.4.4. İbadetin Sosyal Bilimler Açısından Ele Alınması	40
2.4.5. İbadetin Kavramsal Çerçevesi	42
2.4.6. İbadetin İnsan Psikolojine Etkileri	43
2.5. Namaz İbadetinin Tarihsel Arka Planı ve İslam Dini İçin Önemi	45
2.5.1. Namazın Tanımı, İslam'daki Yeri ve Önemi	46
2.5.2. Namaz İbadetinin Toplumsal ve Sosyal Önemi	47
2.5.3. Namaz İbadeti ve Mahiyeti	49
2.5.4. Namaz İbadetinin Sosyal Psikolojiyle İlişkisi	50
2.5.5. Namaz İbadetinin Birey Üzerindeki Etkileri: İç Dünya ve Karakter Gelişimi	54
2.5.6. Bir Rutin Olarak Namaz İbadeti ve Tutumlaşma Süreci	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE TEKNİKLERİ	59
3.1. Kullanılan Yöntemler	59
3.2. Çalışma Grubu	61
3.3. Verilerin Toplanması	63
3.4. Verilerin Analizi	63
3.5. Geçerlilik ve Güvenilirlik	64

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN BULGULARI	65
4.1. Demografik Değişkenler	65
4.2. Katılımcıların Dindarlık Geçmişi	66
4.3. Birey Neden Sekülerleşir?	68
4.4. Tutum Değişikliğini Etkileyen Faktörler	74
4.5. Bireylerin Sekülerleşme Nedenleri Hakkında Ortaya Çıkan Temalar	80

4.5.1. Namaza Başlama Süreci	80
4.5.2. Namazı Bırakma Süreci.....	81
4.5.3. Dini İnançta ve Psikolojik Durumda Değişim	83
4.5.4. Sosyal Çevre ve Toplumsal Etkiler	84
4.5.5. Namazın Psikolojik ve Fiziksel Etkileri	86
4.5.6. Namaz Ritüelinin Terkinin Ardından Dinsel Sınırlar	88
4.5.7. Yeniden Namaz Kılma Düşüncesi	89

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Tartışma	91
5.1.1. Namaz İbadetiyle İlgili Tutumların Gelişimi ve Değişimi.....	91
5.1.2. Psiko-Sosyal Etkiler ve Namazı Terk Etme Kararı	92
5.1.3. Sosyal Çevre, Aile ve Dini Kimlik Üzerindeki Etkiler	93
5.1.4. Sosyal Medya ve İdeolojik Değişimler	94
5.2. Sonuç.....	96
5.3. Öneriler	98

KAYNAKÇA

EKLER.....

ÖZGEÇMİŞ.....

TABLolar LİSTESİ

Tablo 3.1. Katılımcı Bilgileri	61
Tablo 3.2. Araştırmanın Geçerlilik ve Güvenirliği	64
Tablo 4.1. Katılımcıların Demografik Bilgileri	66
Tablo 4.2. Katılımcıların Ebeveyn Bilgileri.....	67
Tablo 4.3. Katılımcıların Mensup Oldukları Dini Grup Bilgileri	68
Tablo 4.4. Namaza Başlama Sürecine Dair Temalar	81
Tablo 4.5. Namazı Bırakmada Etken Faktörlere Dair Temalar	82
Tablo 4.6. Namazı Bırakma Sürecine Duygusal Değişime Dair Temalar	83
Tablo 4.7. Namazı Bırakma Sürecinin Zorluklarına Dair Temalar	83
Tablo 4.8. Tutum Değişimi Sonrası Dini İnanışa Dair Temalar	83
Tablo 4.9. Tutum Değişimi Sonrası Psikolojik Duruma Dair Temalar	84
Tablo 4.10. Sosyal Çevre ve Toplumsal Etkilere Dair Temalar	85
Tablo 4.11. Arkadaş ve Sosyal Çevreye Dair Temalar	85
Tablo 4.12. Siyasi ve İdeolojik Değişikliğe Dair Temalar.....	86
Tablo 4.13. Namaza Dair Zorluk ve Rahatsızlık Temaları	87
Tablo 4.14. Namazın Gündelik Hayata Katkılarına Dair Temalar	88
Tablo 4.15. Namazın Gündelik Hayata Olumsuz Etkilerine Dair Temalar	88
Tablo 4.16. Namaz Ritüelinin Terkinin Ardından Dinsel Sınırlara Ait Temalar.....	89
Tablo 4.17. Namazın Gündelik Hayata Olumsuz Etkilerine Dair Temalar	90
Tablo 4.18. Yeniden Namaz Kılma Düşüncesine Dair Temalar.....	90

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil Ek.1: Gönüllü Olur Formu.....	112
Şekil Ek.2: Mülakat Soruları.....	113
Şekil Ek.3: Etik Kurul Onayı Sayfa 1	114
Şekil Ek.4: Etik Kurul Onayı Sayfa 2	115

KISALTMALAR

B	: Basım
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
E	: Erkek
İSAM	: İslam Ansiklopedisi Araştırmalar Merkezi
K	: Kadın
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve diğerleri
Vs.	: Ve saire
Yay.	: Yayınları

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Son yüzyılda, toplumların din ile olan ilişkisi önemli dönüşümler geçirmiştir. Özellikle modernleşme ve sekülerleşme süreçleri, dini inançların ve ibadetlerin toplumsal bağlamda anlamını ve bireyler üzerindeki etkisini yeniden şekillenmektedir. Sekülerleşme, toplumsal yapının ve bireysel yaşamların dini kurumlardan bağımsızlaşmasını ifade eden bir olgu olarak, yalnızca dini pratiklerin azalmasıyla değil, aynı zamanda bireylerin dini inançlarına ve kimliklerine yükledikleri anlamların değişmesiyle de karakterizedir (Bayer, 2022: 100). Bu süreç, geleneksel dini değerlerin ve ritüellerin toplumsal hayattaki yerinin giderek zayıfladığı bir dönemi işaret ederken, aynı zamanda bireylerin dinle kurdukları ilişkinin yeniden yapılandığı bir evreyi de beraberinde getirir.

Modern toplumlarda din, bireylerin sosyal kimliklerinin, değer sistemlerinin ve davranışlarının şekillendiği önemli bir alan olmaya devam etse de özellikle dini pratiklerde sekülerleşme teorisiyle ilişkilendirilebilecek değişiklikler gözlemlenmektedir. İbadetlerin, dini normlar ve ritüellerin bireylerin hayatındaki yerinin sorgulandığı ve neticesinde gerçekleşen tutum değişikliği, bireysel ve toplumsal düzeydeki dönüşümlerin önemli bir yansıması olabileceği düşünülmektedir. Hem İslam'ın toplumsal yapıyı şekillendiren etkileri hem de modernleşmenin getirdiği sekülerleşme süreci, Türkiye'de dini ritüellere ve ibadete olan tutumun nasıl dönüştüğünü anlamak için önemli bir araştırma alanı sunmaktadır (Ertit, 2023).

Bu çalışma, sekülerleşme süreci ve dini tutumlardaki değişiklikleri, özellikle namaz ibadeti üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Namaz, İslam'ın beş şartından biri olarak, bireylerin dini kimliklerini ve toplumsal aidiyet duygularını somutlaştıran en önemli ibadetlerden biridir. Bununla birlikte, günümüzde özellikle genç nüfus arasında dini ibadetlerde yaşanan katılım azalması, dini pratiklerin toplumsal değerlerle nasıl etkileşime girdiğini ve bu pratiklere yüklenen anlamın nasıl değiştiğini gösteren önemli bir göstergedir. Bireylerin namaz ve diğer ibadete karşı geliştirdikleri tutumlar, yalnızca kişisel inançlarıyla değil, aynı zamanda toplumsal yapının, kültürel

değişimlerin ve sosyal psikolojik faktörlerin bir yansıması olarak şekillenmektedir.

Bireylerin dini ibadetlere yönelik tutum değişikliğini anlamak adına dinin sosyal psikolojik boyutlarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda, namazı terk eden bireylerle yapılan mülakatlar, onların dini tutumlarındaki değişimin ve bu değişimin psikososyal etkilerinin daha derinlemesine anlaşılmasına olanak tanıyacağı düşünülmektedir. Namaz gibi bir ibadetin bireysel ve toplumsal düzeydeki anlamı, bireylerin dini kimlikleriyle olan ilişkilerini, aidiyet duygularını ve toplumsal normlarla iletişimlerini doğrudan etkilemektedir. Namazı terk eden bireylerin deneyimleri, dini ibadetlerin bireysel psikolojik durumlarla, toplumsal baskılarla ve sekülerleşen bir dünyada kişisel özgürlük arayışıyla nasıl iç içe geçtiğini gösteren değerli bir araştırma konusu sunmaktadır.

Bu çalışma, sekülerleşmenin ve dinin bireysel kimlikteki yansıması açısından namaz ibadetine gerçekleşen tutum değişikliğini ele alarak sosyo-psikolojik olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda namaz pratiğindeki tutum değişiklikleri sosyal psikoloji perspektifinden ele alınırken, sekülerleşme süreci ve bireysel dini kimliklerin dönüşümü arasındaki ilişki irdelenecektir. Namazı terk eden bireylerin süreçlerinin mülakat aracılığıyla ele alınması, bu süreçteki psikolojik motivasyonları ve toplumsal bağlamı anlamak için önemli bir veri kaynağı sağlayacaktır. Ayrıca bu çalışma, din ve ibadetlere karşı duyulan tutumların değişimi, bireylerin kendilik inşasının inanç ve tutumlarına etkisi, toplumsal aidiyet ve sosyal normların nasıl bir etkileşim içinde olduğu üzerine derinlemesine bir inceleme yapmayı hedeflemektedir.

1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı

Kültür ve toplumsal değerler üzerine yapılan araştırmalar süreç içerisinde toplumların değerlerinin ve normlarının dolayısıyla ihtiyaçlarının değiştiğini gözler önüne sermiştir (Erkilet, 2017; Ertit, 2023; N. Göle, 2012; Küçükcan, 2005; Mardin, 2017; Subaşı, 2002; R. Şentürk vd., 2012; Weber, 1999). Din de yaşanan değişimlerden payını almıştır (Amman, 2010; Ayten, 2021; Baltacı, 2018a; Durkheim, 2011; Ertit, 2023; N. Göle, 2012; Gürler, 2010; Köse, 2023; Küçükcan, 2005; Mardin, 2017; Subaşı, 2002; R. Şentürk vd., 2012, 2012). Özellikle modernleşme ve küreselleşme gibi süreçler, geleneksel inanç ve uygulamalarla modern yaşam arasında bir denge arayışını beraberinde getirmiştir (Casanova, 2014a; Dilben, 2023; Giddens, 1990; N. Göle, 2012; Ni. Göle, 2017; Mardin, 2017; Özay, 2006). Bu bağlamda, namaz ibadeti gibi dini uygulamaların ve değerlerin, sekülerleşme ve tutum değişikliği gibi

kavramlarla ilişkisi merak konusu olmuştur.

Sekülerleşme genel muhtevasıyla dinin etkisinin azaldığı veya toplumun dini norm ve değerlerinden uzaklaştığı bir süreç olarak tanımlanır (Ertit, 2020). Modernleşme, bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, laikleşme gibi faktörler, sekülerleşme sürecini etkileyen unsurlardır. Sekülerleşme sürecinde, geleneksel dini uygulamaların ve ibadetlerin toplum üzerindeki etkisi azalabilir veya değişebilir. Dini uygulama ve ibadetlerde bireylerin ve toplumun yaşadığı bu değişimler din psikolojisi ve din sosyolojisinin çalışma alanına girmektedir.

Sosyal psikolojide "tutum", bireylerin belirli bir nesne, konu, kişi veya duruma karşı geliştirdikleri değerlendirme, duygusal ve davranışsal eğilimler olarak tanımlanır (Baysal, 1981: 121). Bu tanım, tutumların üç ana bileşenini içerir: duygusal (bireyin hissettikleri), bilişsel (bireyin düşündükleri) ve davranışsal (bireyin gösterdiği tepkiler) bileşenler (Baysal, 1981: 123) Sosyal psikolojide tutumlar, bireylerin dış dünyayı anlamlandırma ve ona tepki verme biçimlerini yansıttığı için önemli bir kavramdır. Bireyin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme tarzına da dinî tutum denir.(Arslan, 2009: 77-96) Ok'a göre, dini tutum, bireyin dini pratiklere yönelme biçimini, dini öğretilere olan bağlılık seviyesini ve dini kimliğe ilişkin algılarını da kapsar. Bu bağlamda, dini tutum sadece ibadet gibi dini pratiklere yönelme biçimini değil, aynı zamanda bu pratiklere karşı bireyin içsel yaklaşımını da kapsamaktadır. Dini inanç ve dini pratik arasındaki ilişki, dini tutumun bir diğer önemli boyutunu oluşturur; zira dini inançlar, bireylerin dini öğretileri kabul etme biçimlerini belirlerken, dini pratikler (örneğin ibadetler), bu inançların toplumsal ve somut bir biçimde dışa vurulmuş halleri olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda, bireylerin dini tutumları, onların dini inançları ve pratiklere yönelik davranışlarını şekillendiren temel unsurlar olarak önemli bir araç sunar. İbadete yönelme ve ibadetlere karşı tutumlar, dini tutumun yansıması olarak, bireylerin dinle olan ilişkilerini şekillendiren temel unsurlar olarak kabul edilir (Ok, 2011: 493).

Dini inanç, dini pratikleri ve ibadetleri gerekli kılar. Bu pratik ve ibadetlerde bireyin tutumlarını, inançlarını ve değerlerini şekillendirir. Fakat toplumsal değişimler ve süreçlerde bireyin dini pratiklere olan tutumunu etkileyebilir. Tezin incelemesinde olan namaz, İslam inancının temel ibadetlerinden biridir ve gün içinde belirli bir rutin şeklinde yapılması sebebiyle yaşanan değişimlerden payını almıştır. Çünkü modernleşme süreciyle birlikte toplumların değerleri ve inanç sistemleri dolayısıyla yaşam tarzları da değişim göstermektedir. Geleneksel dini pratiklerden olan namazın,

sekülerleşme süreçleri ve modern yaşam tarzları karşısında nasıl dönüştüğünü anlamak, sosyal bilimlerin ve felsefe din bilimlerinin önemli araştırma konularından birini oluşturur. Bireysel ve toplumsal yaşanan tutum değişiklikleri geleneksel dini pratiklerin terk edilmesine, şeklinin değiştirilmesine yahut yerini yenilerine bırakmasına neden olabilir. Seküler hayatın gereklilikleri karşısında tutumun ne derecede değiştiği merak uyandırmaktadır. Sekülerleşmenin bireyin yaşamında sebep olduğu değişimlerden namaza karşı tutumunda gerçekleşen değişim merak uyandırmaktadır ve araştırmanın inceleme alanına girmektedir.

Ez cümle bu çalışmanın amacı, söz konusu başlıklar altında dinî tutum ve davranışların nasıl şekillendiğini, ritüellerdeki değişim dinamiklerini ve bireylerin yaşadığı travmaların, çevre değişikliklerinin, eğitim düzeylerinin vb. faktörlerin süreç üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu araştırma, belirli bir durumun tüm dinamikleriyle anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamakta olup, araştırma sürecinde kullanılan yöntemler ve teknikler, bu amacın gerçekleştirilmesinde etkili bir araç olarak kullanılmıştır.

1.2. Araştırmanın Alt Problem Cümleleri

Araştırmanın modeli ve temel sorusuyla bağlantılı olarak geliştirilen alt problemleri şu şekildedir:

- Katılımcılar tutum değişikliği öncesinde travmatik bir olay yaşamışlar mıdır?
- Katılımcılar tutum değişimi sonrası namaz ibadetinin eksikliğini hissetmişler midir?
- Katılımcıların yaşadığı tutum değişikliği bir anda mı yoksa süreç içerisinde mi gerçekleşmiştir?
- Katılımcıların yaşadığı tutum değişikliğinde sosyal çevrenin etkisi var mıdır?
- Katılımcıların kurumsal din algılarında değişim yaşanmış mıdır?
- Katılımcılar tutum değişikliğinin ardından inanç değişikliği yaşamışlar mıdır?
- Katılımcıların tekrar namaz kılmak hakkındaki düşünceleri nelerdir?

1.3. Literatür Değerlendirmesi ve Araştırmanın Önemi

Bu araştırmanın konusuna en yakın tez çalışması Dilben'in "Tevafuktan tesadüfe, beş vakitli günden vazgeçmek: Mütedeyyin erkeklerin dini terk etme pratikleri ve

sekülerleşme süreçleri” isimli doktora tezidir(Dilben, 2023). Ancak tezin sosyoloji alanında bir araştırma olması ve yalnızca erkekleri kapsamaması bu çalışmadan ayrılan en temel noktadır.

Yöktez, Ulakbim, İsam, DergiPark gibi veri tabanlarında ilgili konu hakkında literatür taraması yapılmış olup, söz konusu çalışmada bu literatür taramalarının yanı sıra sahaya inerek doğrudan söz konusu tecrübeyi yaşamış bireylerle yapılmış olan mülakatlarla toplanmış verilere de yer verilmiştir.

Din psikolojisinde tutum değişikliğini ele aldığımızda İslam dinine mensup bireylerde gerçekleşen en görünür tutum değişikliği başörtüsü takmayı bırakmadır. Bu sebeple olacak ki başörtüsü takmayı bırakan kadınlar ve bu tutum değişikliğinin arka planı, sonuçları, siyasi, tarihi ve psikolojik tahlili farklı açılardan pek çok defa çalışılmıştır (Horozcu, 2023).

Bu çalışma, dini pratiklerin terk edilmesinin yalnızca bireysel bir karar değil, aynı zamanda toplumsal ve psikolojik dinamiklerin bir sonucu olduğunun vurgulamaktadır. Çalışma, özellikle dini pratiği terk etme sürecini ve bu süreçteki dönüşümün dinamiklerin tespiti açısından alana katkı sağlamaktadır.

1.4. Araştırmada Karşılaşılan Sınırlılıklar

Bu araştırma karşılaşılan en büyük zorluklardan birisi, hedeflenen katılımcı sayısına ulaşılması olmuştur. Namaz dinî ve bireysel bir ritüel olması sebebiyle bu konuda yapılan mülakatlar, kişilerin inanç ve değerlerine dokunduğu için oldukça hassas olunması gerekmektedir. Görünür ibadetlere göre daha mahrem bir ritüel olan namaz konusunda yapılan mülakatlarda katılımcıların mülakata katılmak konusunda çekimser tutumlarının yanı sıra daha önce sesli dile getirmedikleri yaşadıkları değişimleri sesli şekilde ifade ederek bir manada yeni dinî tutum ve kimlikleriyle yüzleşmeleri çalışmanın mülakat aşamasının uzamasına sebebiyet vermiştir. Katılımcıların özellikle güvenlik ve gizlilik konusunda kendilerini rahat hissetmeleri oldukça önemlidir bu sebeple de mülakat çalışmasından önce araştırma etiği ve katılımcı gizliliği konusunda detaylı bilgilendirme yapılmış ve katılımcılarla güvenilir bir ilişki kurarak, açık ve samimi bir iletişim ortamı oluşturmak için çalışılarak, gönüllük ilkesi gereğince çalışmaya katıldıkları ve istedikleri yerde bırakma hakkını saklı tuttıkları ifade edilmiş ve katılımcılar bilgilendirilmiştir. Bu minvalde gerçekleştirilen mülakat katılımcılarının yetişkinlik dönemine girmiş bireylerden seçilmesi, yaşanan tutum değişikliğinin üzerinden vakit geçmiş olması ihtimalini

doğurabileceği için yaş aralığı farkı ve tutum değişikliğinde yaşanan zaman aşımı çalışmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

Sekülerleşme, dinin toplumsal hayattaki etkisinin zamanla azaldığı ve dini değerlerin daha az belirleyici hale geldiği bir süreçtir. Ancak bu süreç, bireylerin dini inanç ve ibadetlerini farklı biçimlerde deneyimlemelerine yol açtığı için, sekülerleşme ile bireysel ibadet arasındaki ilişkiyi açıklamak karmaşıklaşmaktadır. Dolayısıyla, sekülerleşme sürecini bireysel ibadetler üzerinden ele almanın, toplumsal değişimin tüm boyutlarını anlamada yetersiz kalabilmesi ve daha derin bir sosyolojik analiz gerektirmesi bu çalışmanın bir diğer sınırlılığıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

2.1. Sekülerleşme ve İnanç Değişikliği

Sekülerleşme, modern toplumların dini inanç ve pratiklerinin zamanla azalma göstermesi ve dinin toplumsal yaşamda daha az merkezi bir rol oynaması sürecidir. Bu kavram, özellikle Batı toplumlarının modernleşme sürecinde önemli bir tema haline gelmiştir. Sekülerleşmenin kökenleri, tarih boyunca din ve toplum arasındaki dinamik ilişkilere dayanmakta olup, çeşitli teorik yaklaşımlar tarafından incelenmiştir. Bu kısımda, sekülerleşme kavramının tarihsel gelişimi, klasik ve çağdaş teorileri, Türkiye'deki durumu ve sosyal etkileri ele alınacaktır.

Sekülerleşme kavramı, sosyal bilimler alanında uzun bir geçmişe sahip olan ve çeşitli disiplinlerce tartışılan önemli bir temadır ve pek çok sosyal bilimci tarafından incelenmiştir. Toplumun kutsal olanla irtibatının zamanla zayıflayarak daha seküler bir ortama sürüklendiği çeşitli sekularizasyon modelleriyle ifade edilmiştir.

Bilim ve rasyonel bilginin yaşadığı yükselişe birlikte, bâtil ve mistik olarak görülen inançlar güç kaybetmeye başlamış, sekülerleşme modern bir fenomen olarak ortaya konmuştur. Bu fenomen, din ve maneviyatın gün geçtikçe daha az geçerli ve yararlı olduğunu öne sürmektedir (Kimter, 2015).

Sekülerleşme kelimesinin etimolojik kökeni, Orta Çağ Latincesindeki “saeculum” kelimesine dayanmaktadır ve genelde üç farklı anlamda kullanılmaktadır (Casanova, 2014a). Birinci anlamı, “yüzyıl, çağ, dünya” dır; bu bağlamda İtalyanca “secolo” ve Fransızca “siècle” gibi karşılıkları bulunmaktadır. İkinci kullanım, Avrupa temelli bir kavram olması nedeniyle kiliseye ait bir anlam taşımaktadır. Burada, dünyadan izole bir yaşam süren radikal din adamlarının aksine, dünya ile irtibatını sürdüren yani; dünyaya yönelen din adamları için kullanılmıştır. Üçüncü kullanım alanı ise dinin toplumsal değerinin ve referans noktası olduğu zaman ve mekân dilimlerinin azalmasıyla ilgilidir (Ertit, 2020). Bu anlamda, dinin bireyselleşmesi, sekülerleşmenin çağdaş bir eğilim olarak anlaşılmasına ve gerekli görülmesine zemin hazırlamıştır. Hatta bazı sosyal bilimciler tarafından modern liberal demokratik siyasetin ön koşullarından biri olarak değerlendirilmiştir (Casanova, 2014a: 19-93).

Güncel akademik tartışmalarda en çok tercih edilen anlamıyla sekülerleşme, modernleşen toplumlarda dini inanç ve ibadetlerin azalması olarak ifade edilmektedir. Bu süreç, çoğunlukla evrensel, doğal ve gelişimsel bir olgu olarak kabul edilmektedir

(Casanova, 2014b). Ayrıca, sekülerleşme dini kurum ve kurallardan kurtuluş olarak da değerlendirilmektedir; bu durum, ekonomi, bilim ve devlet gibi seküler alanların ayrışması ile klasik sekülerleşme teorilerinin ana gövdesini oluşturur. Bu kullanım terimin, orta çağ Hristiyanlığı içindeki etimolojik-tarihsel anlamını ifade etmektedir (Smelser & Baltes, 2001). Klasik sekülerleşme teorileri Avrupa için geçerli kabul edilirken, Amerikan modeli farklı dinamikler içermektedir. Amerika'daki modern sekülerleşmenin, Avrupa'daki geleneksel sekülerleşmeye nazaran dünya üzerindeki geçerliliği daha azdır. Amerikalı sosyologlar, bu durumu dile getirmiş ve sekülerleşmenin coğrafya ile yakın ilişkisini vurgulamışlardır (Casanova, 2014b). Nitekim 1990'lı yıllarda İngiltere'de kiliseye gitme oranı %15 iken bu oran Amerika'da %43 olarak tespit edilmiştir (Argyle, 2022: 271).

Modernleşmeye bağlı olarak geliştiği savunulan sekülerleşme teorisinde 15. yüzyılda gerçekleşen Rönesans, 16. yüzyılda gerçekleşen Protestan Reformu, 17. yüzyılda gerçekleşen Bilimsel devrim, 18. yüzyılda gerçekleşen Avrupa'nın yaşadığı Aydınlanma Çağı, takip eden süreçte ortaya çıkan Sanayi Devrimi ve 19. yüzyılda yaşanan hızlı kentleşme büyük oranda tetikleyici ve devam ettirici unsurlar olmuşlardır (Ertit, 2020). Bahsi geçen gelişmeler Avrupa'da 15. ve 19. yüzyıllar arasında ortaya çıkan ve bölgesel etki beklenen beş farklı dinamiktir. Ancak 21. yüzyıla gelindiğinde bilimsel gelişmeler, endüstriyel kapitalizm ve kentleşme Avrupa yerinde kalmayarak diğer toplumlarında gündelik hayatlarına etki etmişti (Ertit, 2019). Bu ifadelerden hareketle sekülerleşme kavramı ve sekülerleşmenin toplum üzerindeki etkisinin coğrafya ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. 19. yüzyıl sonrası geliştirilen sekülerleşme teorileri yaşanan rasyonelleşme ve büyük toplumsal dönüşüm sebebiyle büsbütün ilerlemeyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Sosyal bilimciler arasında dünyanın geçirdiği modernleşme devam ettiği süreçte sekülerleşmenin de devam edeceği görüşü hâkim olmuştur (Dilben, 2023). İnançsızlık oranının tespiti için dünyanın en zengin 14 ülkesinde gerçekleştirilen araştırma neticesinde 2000 yılında inançsızlık oranı %22 iken 2020lere gelindiğinde bu oran %42 olmuştur. Araştırma sekülerleşmenin 2000lerde başlayan inançsızlık fırtınasının 2010larda hız kazandığını gözler önüne sürmüştür (Köse, 2023: 186-187). Bu araştırmalardan hareketle dünyada dinlerin etkisinin azaldığını ancak tamamen yok olmadığı görüşü güç kazanmıştır. Sekülerlik hem Batı merkezli deneyimleri hem de Batı dışındaki deneyimleri nedeniyle tarihsel olarak kendine has oluş biçimlerine sahiptir. Tüm bunlardan hareketle her ırk, din, coğrafya ve kültür kendi bağlamında

farklı sekülerleşme tecrübeleri yaşamıştır (Göle, 2012: 11). Daha önce de zikredildiği üzere süreç içerisinde sekülerleşme, klasik ve modern/çağdaş sekülerleşme olarak iki ana hatta ayrılmıştır. Klasik sekülerleşmenin savunduğu “tanrı öldü” fikrinin aksine çağdaş sekülerleşme teorisyenleri bu kavrama yeni yaklaşımlar getirmişlerdir. Çağdaş sekülerleşmeyi savunan teorisyenlere göre 1960’lardan sonraki süreçte din gündelik hayatta tezahürlerini artırmıştır ve toplumda dinsel pratik ve inançlar dönüşüme uğrayarak varlığını sürdürmektedir (Şahin, 2019: 71). Berger ve takipçisi olan bazı düşünürler geçmişte savundukları sekülerleşme teorisi olan 21. yüzyıla gelindiğinde kutsalın kaybolması bahsi yerine dinin hiç kaybolmama ihtimali üzerine geliştirdikleri de-sekülerleşme paradigmasını ortaya atmış ve sekülerleşme teorilerini çeşitli açılardan sorgulamışlardır (Köse, 2002: 7). Modernleşmenin getirisi olarak sekülerleşen insan, kendini ve dış dünyayı anlamak için kutsal referansı kullanmayarak, pozitivist bilgidен yararlanmaya başlamıştır. Artık dünyaya dair izahatın doğa üstü ve tecrübe dışı varlıklarla yapılmak yerine pozitivist kanıtlara dayandırılarak yapılması dünyada bilginin kaynağının değiştiğini göstermiştir. Modernleşme neticesinde Batı dinî kaynaklara başvurmak yerine çevresini anlamlandırmakta pozitivist bilimlere başvurmayı tercih ettikçe toplum arasında da bu tutum yayılmış ve seküler tavra sahip bireylerin sayıları artmıştır. Din, toplumsal bağlamda güç kaybetmekten ziyade bireysel olarak zayıflamıştır (Berger, 2011: 33). Berger burada sekülerleşme bahsini kültürel alana çekerek 1967’de yayınladığı ve 2011 de Kutsal Şemsiye ismiyle Türkçeye çevrilen eserinde bu tartışmaya yer vermiştir.

Sekülerleşme kavramının hem yereldeki farklı tecrübeleri hem de çeşitli toplum ve kültürlerle tarihin seyri içerisinde gerçekleşen tercüme ve aktarımları, zihinsel ve kavramsal bir kargaşaya yol açmıştır (Çelik, 2017: 210). 20. yüzyıla kadar tüm sosyal bilimler için aydınlanmadan devralınan bir mirasla dinin yok olduğu kanısı hakimdir (Tekin, 2022). Bu görüşü destekler mahiyette Durkheim dinin değerinin toplumsal hayatta etkisini yitireceğini ve dinin temel işlevinin insanları bir arada tutmak olduğunu söylerken Berger bu kadar keskin bir ifadedен kaçınarak Avrupa da dinin yok olmaktan ziyade yer değiştirdiğini dile getirir (Berger, 2011: 33). Nitekim Avrupa’da sekülerleşmenin ciddi boyutta yaşanmasına karşın, dini inançların insanların evlilik , intihar ve sağlık oranlarında az olsa da hala etkili olduğu tespit edilmiştir (Argyle, 2022: 281-289). Tüm bu farklı yaklaşımların birleştiği nokta ise tüm zaman ve mekanlarda sekülerleşmenin dini olanın değerini yitirmesi anlamına

gelmesi olmuştur (Bayer, 2022).

Stark, sekülerizasyonun hızının bazen yavaşlayıp bazen hızlandığını, Batı'nın geçirdiği modernleşme ve pozitivist bilimlerin yükselişinin hızlanmada itici güç olduğunu ifade etmiştir (Ülver, 2021). Dilben'in ifade ettiği üzere sekülerleşmeyi tek yönlü ele almak kısıtlı bir bakış açısına sebep verecek olup, sekülerleşmenin zamansal ve mekânsal bağlamda ele alınması gerekmektedir. Ve bu noktada kültürün sekülerleşmeye etkisi de göz ardı edilmemelidir. Bu kavram üzerine Türkiye yapılan tartışmalara bakıldığında genel bir yanlış yaklaşım ve dar anlamlandırma söz konusu olup sekülerleşmeyi dinsizleşme ve laiklikle bağdaştırma hatası görülmektedir (Ertit, 2020).

2.1.1. Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar

Klasik sekülerleşme, 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve dinin toplumsal hayattaki rolünün zamanla azalacağı varsayımına dayanır. Emile Durkheim, toplumsal dayanışmanın din yoluyla sağlandığını savunmuş ve modernleşme ile birlikte dinin işlevselliğinin azalacağını belirtmiştir (Durkheim, 2011: 39-161). Max Weber ise rasyonelleşme sürecinin dinin etkisini azalttığını ve bireylerin bilimsel düşünceyi benimsemesiyle dinin rolünün zayıfladığını ifade etmiştir. Onun "Protestan Ahlakı ve Kapitalizm" eseri, kapitalizmin gelişiminde dinin etkisini araştırmaktadır (Weber, 1999: 40-80). Berger, dini çeşitliliğin modern toplumlarda arttığını ve bu durumun bireylerin inançlarını sorgulamalarına yol açtığını ileri sürmüştür (Berger, 2011: 193-289). Ona göre, modern toplumda dinin yerinin hala önemli olmakla birlikte, bireysel ve toplumsal düzeyde daha farklı bir şekil almıştır. Bu teorisyenler, modernleşmenin dört temel özelliğinin dinin önemini azaltacağını iddia etmişlerdir: Rasyonelleşme, dünyevileşme, bireyselleşme, çok kültürleşme.

Daha önceki bölümde de bahsi geçtiği üzere klasik sekülerleşme teorisi 20. yüzyılın sonlarına kadar oldukça yaygın şekilde kabul görüyorken, 21. yüzyıla gelindiğinde yapılan araştırmalar, dinin modern toplumlarda hala önemli bir rol oynadığını göstermiştir. Avrupa toplumunda dinin davranışa dayalı boyutunu ölçmek için araştırmacılar genelde kiliseye katılım ölçeğini kullanmaktadırlar. 1900'lü tarihlerde İngiltere'de yapılan araştırmalara göre kiliseye katılım oranı %24 iken, 1990'lara gelindiğinde bu oranın %15 olduğu tespit edilmiştir. Bu minvalde yapılan çalışmalar dinin toplumsal boyutunda bir düşüş yaşandığının ancak tamamıyla ortadan kalmadığını dolayısıyla klasik sekülerleşme teorisinin, günümüz toplumları için

yanıltıcı bir ön okuma ve yetersiz bir teori olduğunu gözler önüne sermektedir (Argyle, 2022: 264).

Çağdaş/Modern sekülerleşme teorisi de tam bu noktada klasik sekülerleşme teorisinin ortaya attığı eleştirilere yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Bu teori, klasik sekülerleşmenin savunduğunun aksine, dinin modern toplumlarda hala önemli bir rol oynadığını kabul etmektedir. Modern sekülerleşme teorisyenlerine göre; din modern toplumlarda önemini kaybetmemiş, ancak farklı şekillerde ifade edilmeye başlanmış bir anlamda şekil değiştirmiştir. Bu teoriye göre modern toplumlarda din, bireysel ve daha özel bir alana çekilmiştir. Dini inanç ve pratikler toplumsal yaşamın merkezi olmaktan çıkmış ancak bireylerin kişisel hayatlarında önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. İngiltere’de inanç hakkında 1940’larda yapılmaya başlanan çalışmalar 1990’lara gelindiğinde Tanrı’ya inanç oranında %11 lik bir azalma yaşandığını ancak Tanrı’ya bir yaşam gücü olarak inanlarda az olmakla birlikte artış olduğunu ortaya koymuştur (Argyle, 2022: 265-266). Bu da dinin yok olmaktan ziyade kurumsal din algısında bir değişim yaşandığının göstergesi mahiyetindedir. Tam bu noktada çağdaş sekülerleşme teorisi, klasik yaklaşımlara bir alternatif olarak ortaya çıkarak dinin modern toplumdaki rolünü yeniden değerlendirmektedir. Asad’ın eserleri, sekülerleşmeyi kültürel bir fenomen olarak ele alarak, dinin toplumsal bağlamda nasıl yeniden şekillendiğini göstermesi açısından çağdaş sekülerleşme bağlamında oldukça önemlidir. Asad, sekülerleşmenin eleştirel bir değerlendirmesini yaparak, geleneksel sekülerleşme tezlerini sorgular. Ona göre, sekülerleşme süreci, yerel dinamiklerle şekillenen bir dizi sosyal ve kültürel faktörle ilgilidir. Modernleşmenin, her zaman dini inançların azalmasıyla sonuçlanmadığını, aksine dini pratiklerin farklı biçimlere evrildiğini buradan hareketle de sekülerleşmenin tek yönlü bir süreç olmadığını ve farklı toplumsal bağlamlarda farklı sonuçlar doğurduğunu ifade eder (Asad, 2007: 17-25). Casanova da dinin modern toplumdaki rolünü ele alarak, sekülerleşmenin sadece dinin azalması değil, aynı zamanda dinin toplumsal ve politik alanda yeniden konumlanması süreci olduğunu savunmaktadır (Casanova, 2014a: 19-93). Modern toplumların dinamik yapıları, farklı inanç sistemlerinin bir arada var olmasını sağlamakta ve bu durum sekülerleşmeyi yalnızca dini pratiklerin azalması olarak değil, aynı zamanda çeşitli inanç sistemlerinin etkileşimi olarak da değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Köse, 2002: 95-123).

Özetle klasik teoriler, dinin toplumsal hayattaki etkisinin azalacağı varsayımını öne sürerken, çağdaş teoriler bu sürecin dinin yeniden konumlanması ile ilgili olduğunu

vurgulamaktadır. Sekülerleşmenin farklı teorik yaklaşımlar tarafından ele alınması, çok boyutlu ve karmaşık bir yapıya sahip olmasıyla ilişkilidir.

2.1.2. Türkiye Özelinde Süreç Olarak Sekülerleşme: Din, Toplumsal Kimlikler ve Dini Pratikler

Sekülerleşme, batıl inanç (doğüstücülük ya da halk inançları) olarak görülen, din ve dini mekanizmaların belirli bir zaman dilimi içerisinde toplumsal alandaki geçerliliklerinin, saygınlıklarının ve etki güçlerinin eskiye nazaran azalması demektir (Ertit, 2020). Bu tanımdan hareketle modern toplumlarda dinin yaşam içindeki rolünün ve etkisinin azaldığını ve sekülerleşmenin, din ve devlet ilişkisini yeniden tanımlama çabalarının bir sonucu olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Kavramın kökeni Avrupa’da Hristiyanlığın etkisiyle şekillenmiş ve özellikle Hristiyanlık merkezli toplumlarda anlam kazanmıştır (Ertit, 2020: 99-111). Bu bağlamda sekülerleşmenin yalnızca Hristiyan kültürüyle sınırlı olmadığı, farklı coğrafyalarda yerel dinî pratiklerin de dikkate alınması gerektiği göz ardı edilmemelidir. Bölgesel kültür ile şekillenmiş herhangi bir kavramı, anlamında değişiklik veya güncelleme yapmaksızın farklı coğrafyalar için kullanmaya çalışmanın, bahsi geçen kavramı işlevsiz hale getireceği veya kavramın kullanılacağı coğrafyanın yüzölçümünü sınırlayacağı açıktır. Bu süreç, özellikle modernleşme ile bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Batı’da, modernitenin doğuşu ile birlikte, dinin otoritesi zayıflamış ancak dinin toplumsal rolü de tamamen yok olmamıştır. Asad, bu durumu “sekülerizmin ikili doğası” olarak adlandırır ve dinin toplumsal bağlamda hala önemli bir rol oynadığını savunur (Asad, 2007; Ünlü, 2022).

Türkiye’nin modernleşme sürecinde; sekülerleşmenin din üzerindeki etkileri, toplumsal kimliklerin dönüşümü ve dini pratiklerin evrimi önemli bir yere sahiptir. Ancak, Türkiye’deki sekülerleşme süreci, Batı’dakilerle tam bir paralellik göstermemekte ve yerel dinamikler tarafından belirlenmektedir (Göle, 2012: 165-170). Türkiye, sekülerleşme sürecini özel bir bağlamda deneyimlemiştir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, dinin devlet üzerindeki etkisi azalmış ve laiklik ilkesi benimsenmiştir. Bu süreçte, dini kuralların toplumsal yaşamdaki rolü, eğitim ve hukuk gibi alanlarda seküler normların ön plana çıkartılmasıyla azaltılmaya çalışılmıştır. Çünkü laiklik ilkesi devlet ve dinin ayrılması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Ertoy, Türkiye’nin modernleşmesinin, dinin toplumsal işlevlerini önemli ölçüde değiştirdiğini vurgular. Bu süreçte bireylerin dini pratiklerindeki dönüşümü, modernleşmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ertoy, eğitim

sistemindeki reformların ve toplumsal normlardaki değişikliklerin bireylerin dini inançlarını etkilediğini ve dinin toplumsal hayattaki rolünü yeniden şekillendirdiğini belirtmektedir (Ertoy, 2013). Özyürek de modernleşme ile birlikte bireylerin dini kimliklerinin yeniden şekillendiğini, geleneksel dini kimliklerin yerini, daha bireysel ve çeşitlilik içeren kimliklerin aldığını, bireylerin modern yaşamın gerekliliklerine uyum sağlamak amacıyla din ile olan ilişkilerini yeniden tanımladıklarını ifade eder (Özyürek, 2008: 7-89). Bayer ise modern Türkiye’de dini pratiklerin daha kişisel ve öznel bir hale gelmesi, bireylerin toplumdaki rollerinin değişmesine ve dini algılarının evrim geçirmesine neden olduğunu zikreder. Bu bağlamda, Bayer, sekülerleşmenin dini pratiklerin biçimlenmesinde rol oynadığını ifade etmektedir (Bayer, 2022).

Türkiye özelinde yapılan bu değerlendirmelerden hareketle sekülerleşmeyle birlikte dini ritüellerin modern Türk toplumunda daha kişisel hale gelerek, bireylerin inançlarını ve uygulamalarını sosyal normlarla yeniden yorumlamalarına olanak tanıyan bir ortam oluştuğu gözlemlenmiştir.

Türkiye yerelinde sekülerleşmeyi ele alacak olduğumuzda ibadet, inanç, ekonomi, siyaset, eğitim ve toplumsal cinsiyet gibi pek çok alanda yaşanan din ve sekülerleşme geriliminden söz etmek mümkündür (Şentürk, Cengiz, Küçükural, & Akşit, 2012: 40). Göle (2012) bunu dinsel olanla seküler olanın arasında bulunan sınırların aşınması olarak ele alır. Bir ilahiyatçı bakışıyla Özbolat (2017) ise post-modern dünyada dinin ortadan kalkmayıp, varlığını sürdürürken dine yüklenen anlamın yittiğini ve derinliğini kaybettiğini ileri sürer. Özbolat’a göre din yaygınlaşmasına karşın dindarlık yüzeyselleşmiş, hayatın içine nüfuz eden eski halini yitirmiştir. Sahip olduğu değerlerle çatışan gündelik hayat gerçekleriyle karşılaşan din, Dilben’in ifadesiyle “iki arada bir derede” kalmaktadır (Dilben, 2023).

2.1.3. Cumhuriyet Dönemi ve Sekülerleşme

Cumhuriyetin ilanı ve saltanatın kaldırılması, Türkiye’de sekülerleşme sürecini hızlandıran önemli adımlardır. Mardin (2017), İslam’ın devletin resmi dini olarak kabul edilmesinin sona ermesi ve dinî makamların kaldırılması gibi uygulamaların toplumsal yapıyı derinden etkilediğini ifade eder. Hicri takvimden Miladî takvime geçiş, medeni kanunun kabulü ve eğitimde laikleşme gibi adımlar, toplumun çeşitli katmanlarında sekülerleşmeyi teşvik etmiştir. Mardin, bu süreci geleneksel değerlerle modern anlayışlar arasında bir çatışma değil, çok katmanlı bir etkileşim olarak değerlendirir (Mardin, 2017: 131).

Osmanlı'nın yıkılışının ardından Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte var olan din, kültür ve Osmanlı'dan miras kalan pek çok şey Cumhuriyet aydınları tarafından bir tecdide maruz kalmıştır. Devralınan mirasın tamamıyla reddedilemeyeceği bilindiği için bir Türkleştirme politikası uygulanmış bunun dindeki tezahürü olarak da “Türkiye İslamı” ortaya çıkmıştır. Bu tutum Kemalist bir modernleşme hareketi olarak yorumlanarak, İslami değerleri terk etmeye henüz pek de ılımlı olmayan kesimlere bir dönüşüm için ilk adım olarak görülmüştür (Atay, 2017: 97-111). Tarih boyunca bir taraftan uygulanan güç her zaman karşı taraftan bir direnç görmüştür. Türkiye’de benimsenerek uygulanan modernleşme hareketi de uyguladığı baskı karşısında dini yapıyı terk etmeyen ve bu sürece ılımlanmayan muhafazakâr bir zümre ile karşılaşmıştır. Göle'nin (2017) “melezlenme” kavramı İslami kesimlerin sosyal hayatta eğitim, medya ve ekonomi gibi alanlarda karşılaştıkları yeni dinamiklerle olan etkileşimlerini ifade için kullanılmıştır. Bu etkileşimler, yeni sosyal yapıların ve kültürel benzeşmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Türk modernleşme sürecinde Cumhuriyet kaynaklı yenilik ve değişikliklerin orta ve kentli kesime nüfuz etmesiyle muhafazakârlık, milliyetçilik, modernlik ve laiklik karşı karşıya gelerek birbiri ile etkileşime girmiş ve neticesinde yeni formlar kazanarak Göle'nin (2012) ifadesiyle “melez desenler” oluşmuştur (Göle, 2007: 20-21, 2012: 135-155). Göle'nin “melez desenler” ifadesiyle işaret ettiği süreç 1960'larda başlayan kentleşmeyle birlikte yüksek öğrenime katılan ve piyasaya eklenilen inançlı karaktere sahip alt ve orta kesimin yukarıya doğru yaşadığı toplumsal bir hareketliliktir. Yine bu süreci takip eden 1980 ve devamında etkili olan liberal yaklaşımlar da bu hareketliliği devam ettirmiştir. 2000li yıllarda AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte iki kesim arasındaki melezlenme ve etkileşim artarak devam etmiştir. Bu sürecin en görünür olduğu dönemlerde muhafazakâr, sol ve liberal kesimin öncüleri ortak platformlarda bir araya gelme, tartışma ve kendi ideolojilerini savunma, kitlelerine kendi fikirlerini aktarma imkânı bulmuşlardır. Göle bu sürecin kutuplaşmaların azalması ve demokrasinin gelişimi için pozitif etki sağladığını ifade etmiştir (Göle, 2012: 135-155, 147- 149). Dellaloğlu dünyevi iktidarı istemenin seküler bir talep olduğunu ifade ederek modern dünyada kişinin namaz kılması yahut Müslüman olduğunu ifade etmesinin seküler olmadığı anlamına gelmediğine vurgu yapmaktadır (Dellaloğlu, 2022). İlk modernleşme adımlarını takip eden süreçte sekülerleşmeyi en iyi ebeveynlerinin kente göçmesiyle birlikte kentlerde doğmuş, burada büyümüş, öğrenim görmüş hatta yüksek öğrenimini tamamlamış bu vesileyle farklı sosyal, kültürel ve ekonomik çevrelerle yakın temas içerisinde bulunmuş bireyler üzerinde gözlemlemek mümkündür. Bahsi

geçen kentte doğmuş bireylerden oluşan yeni nesil, ailelerinden farklı davranmakta, farklı bir dünya görüşü ve ideolojiye sahip olarak, yaşam ve tüketim alışkanlıklarını değiştirmekte hatta gelenekleri sürdürmeyi reddetmektedirler (Şentürk vd., 2012: 40). Bu durum, toplumsal cinsiyet, eğitim ve siyaset gibi alanlarda din ve sekülerleşme gerilimlerini derinleştirmiştir. Bu bağlamda kentleşme ile birlikte yeni sosyal ilişkilerin kurulması, sekülerleşmenin dinamiklerini etkilemektedir (Şentürk vd., 2012: 185-211).

2.1.4. Laiklik - Sekülerlik ve Güncel Durum

Türk akademisinde sekülerleşme kavramı, çok geç vakitte literatüre girmesiyle birlikte çoğunlukla dinsizleşme ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Günümüzde de sekülerizm, sekülerleşme yerine laiklik kavramı eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Laiklik kavramı Türkçeye Fransızcadan geçmiştir (Küçükcan, 2005: 117). Laiklik kelimesinin kökeninin Yunancada halktan olan anlamına gelen laikos ve/veya Latince de din işleriyle ilgili olmayan anlamına gelen laicus kelimesinden türetildiği düşünülmektedir (Küçük, 2011:46). Laiklik devlet ile din arasında var olan ilişkiye dair siyasi bir yorum ve ilkedir, sekülerleşme ise din ve toplum arasında var olan ilişkide gerçekleşen inişler ve çıkışları izah için kullanılır, siyasi bir amacı veya ilkeselliği yoktur (Ertit, 2013). Çoğunlukla bilinen ve en geniş anlamıyla laiklik din ve devlet işlerinin keskin olarak birbirinden ayrılması, devletin tüm inanç gruplarına eşit mesafede olması demektir. Bu tanım laisizmi seçen devletin dine büsbütün düşman olduğu anlamını taşımaz, söz konusu bahis devlet işleri olduğunda dinin referans kabul edilmemesi anlamı taşımaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin laiklik politikalarının kökenleri Osmanlı dönemi modernleşme çabalarına kadar uzanmaktadır. Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme süreci, Batı'daki reform süreçleriyle paralellik göstermekte ve bu dönüşüm, toplumsal katmanlar arasında farklı tepkilere yol açmaktadır (Darende, 2015: 151-188). Özellikle, Cumhuriyetin erken dönemlerinde uygulanan radikal reformlar, toplumda çeşitli tepkilere yol açmış ve dinî duyarlılıkları olan gruplar arasında bir karşıtlık yaratmıştır (Atay, 2017: 47-79). Cemal Karakaş, Türkiye'de laikliğin toplumsal yapıda temsil edilen dinî unsurlara karşı bir duruş olduğunu, sekülerleşmenin ise zaman ve mekâna bağlı olarak din ve toplum arasındaki ilişkilerin dinamiklerini açıkladığını belirtir (Karakas, 2007: 1-40). Türk akademisinde 2000'lere gelindiğinde laiklik ve sekülerleşmenin dar anlamda dinsizleşme ile karşılanamayacağı, dinin var olduğu alanlarda da sekülerleşmenin geçerli olduğu kanısına varılmıştır.

Günümüzde Türkiye’de sekülerleşme hem resmi politikalar hem de bireysel düzeyde farklılıklar göstermektedir. Amman (2010), Türkiye’deki sekülerleşmeyi sosyal açıdan analiz ederken sekülerleşme kavramını açık ve örtük sekülerleşme olarak iki başlıkta ele alır. Kendini “inançsız” olarak tanımlayan ve inandığı bir kutsal bulunmadığı için seküler bir hayat süren insanlar için açık sekülerleşme kavramını kullanmıştır. Örtük sekülerleşmeyi ise kendini “inançlı” olarak tanımlayan ve ibadetleri yerine getirme çabası veya bilinci içerisinde olduğunu, sembol boyutlarıyla dini hassasiyetlere sahip olduğunu” ifade eden bireylerin gündelik hayatlarında ortaya çıkan sekülerleşme temayülünü ifade etmek için kullanmaktadır. Amman, Örtük sekülerleşmeyi yaşayan bu kesimin zihniyet boyutunda İslamî değerlere sahip olmakla birlikte davranış boyutunda dinin tasvip etmediği eylemlerde bulunduğunu ifade eder (Amman, 2010: 43).

Sonuç olarak, Türkiye’deki sekülerleşme süreci, devlet politikalarının yanı sıra toplumsal dinamikler, kültürel etkileşimler ve bireylerin günlük yaşamları ile şekillenmektedir. Bu karmaşık yapı, sekülerleşmenin yalnızca bir dinsizlik durumu değil, din ve toplum arasındaki ilişkilerin yeniden şekillenmesi anlamına geldiğini ortaya koymaktadır. Türkiye’deki sekülerleşme süreci, toplumun modernleşme yolundaki yolculuğunun bir parçası olarak ele alınmalıdır.

2.1.5. Dünyaya İndirilen Kutsal

“Tecdit” olarak da ifade edilen “Yenileşme” hareketinin temelleri aslında Hz. Muhammed’in henüz hayatta olduğu zamanlara kadar dayanmaktadır. İslam’ın iki temel kaynağı vardır: Kur’an ve Hz. Peygamber’in sünneti. İslâm tarihi boyunca temel kaynakların yorumlanması ve anlaşılması Müslümanların hayatlarının dinamiklerinden biri olmuştur. Bu yorumlama ve anlama çabası olumlu olduğu takdirde Müslümanlar yaşadıkları çağa ve topluma uyum sağlayabilmişlerdir (Gürler, 2010: 15). Efendimiz ‘in hakkında ayet gelmeyen konularda kendi görüşü ve akıl yürütmesiyle karar verdiğinin bir örneği Ümmü Seleme (r.a.)’den rivayet edilen hadiste geçmektedir. Muhteva olarak Efendimiz (s.a.v.) kendisine birbirinden şikâyet etmek üzere gelen iki kardeşe hüküm verirken yanılabilceğini; “Hakkında bana vahyen bir bilgi gelmeyen, aranızdaki bu konuda kendi görüşümle hükmediyorum.” sözleriyle ifade etmiştir (Ebu Davud, Akdiye, 23). Yine Efendimiz (s.a.v.) ashabını kendi döneminde dahî içtihadı teşvik etmiştir. Buna örnek olarak Muaz b. Cebel hadisesini örnek gösterebiliriz. Bu olay muhteva olarak hadis-i şerifte şöyle geçmektedir; Yemen’e vali olarak gidecek olan Muaz b. Cebel’e Efendimiz (s.a.v.)

“Eğer hüküm vereceğin konuda Allah’ın kitabında ve Resülü ‘nün sünnetinde bir hüküm bulamazsan ne yaparsın?” sorusuna Muaz b. Cebel “Kendi görüşüme göre içtihat ederim.” cevabına binaen Efendimiz (s.a.v.) bundan son derece memnun olarak, Muaz b. Cebel’e bu konuda sözüyle teşvikte bulunmuştur (Ebu Davud, “Akdiye”, 11; Tirmizî, “Ahkâm”, 3). Bu iki örnek daha pek çoklarıyla çeşitlendirilebilir. Bu hadis-i şerifler temelinde değişen ve dönüşen hayat ritminde teorik temelle birlikte pratiğinde aynı kalma fikri İslam alimlerini harekete geçirmiştir. Farklılaşan coğrafya ve kültürle; hukuki, siyasi, iktisadi sistemlerde tecdit meydana getirmişler, var olan yeniliklerin ve bilginin İslamileştirilmesi bahsi ortaya çıkmıştır. Dünyaya ait olanın din temelli yorumlanma ihtiyacı böylece doğmuş ve İslam dünyasında da bu minvalde çaba görmüştür (Ocak, 1990: 141-155).

Kutsal Kubbealtı’nda geçtiği üzere “Dinî bir saygı uyandıran, kutsî, mukaddes” anlamına gelmektedir (Ayverdi, 2020). İnsanlar kutsal olanla irtibatında kutsal olana karşı ihtiram ve bağlılık duyarlar. Duyulan ihtiram ve bağlılık kimi zaman kutsalın prensiplerine uygun davranmayı kolay kılarken kimi zaman ise bu sonuca yol açmaya bilir. Din açısından kutsalı ele aldığımızda genelde dinin kurucusunun tebliğ ettiği kutsal metin ve getirdiği kurallar temelli şekillendiğini görmekteyiz. Durkheim, Dini Hayatın İlkel Şekilleri kitabında kutsallığın bütün din kaynaklı olguların evrensel özelliği olduğunu ifade ederken, her toplumun kutsal objelere sahip olduğunu ve bir şeyin kutsallığının tespitinde toplumların aktif rol aldığını ifade etmektedir. Durkheim’in savunuculuğunu yaptığı bu teoride belirli toplum zümresinin dışında kalanlar için kutsal olarak görülen obje ve olgular bu şekilde kabul görmemektedir (Durkheim, 2011: 369-393). Yapılan literatür taramalarından hareketle coğrafya, kültür ve zamanın kutsal olanın tayinini etkilediği görülmüştür. İslam’da henüz Hz. Muhammed (s.a.v.) hayattayken başlayan dünyevî olanın kutsal temelinde çözümlenmesi onun vefatından sonraki süreçte de devam etmiştir. Modern toplumlara gelindiğinde dünyevî olanın kutsal ile yorumlanmasının yerini kutsal olanın dünyevileştirilmesi almıştır. Araştırma kapsamında yapılan mülakatlar neticesinde bu durum çok daha net gözlemlenmiştir.

2.2.Sosyal Psikoloji Açısından Sekülerleşme ve Bireye Etkisi

Sekülerleşme, toplumların dini yapılarından bağımsızlaşarak, dinin toplumsal ve bireysel yaşamdaki etkisinin azalması sürecidir. Bu dönüşüm, bireylerin kimlik gelişimi, sosyal ilişkileri ve psikolojik durumları üzerinde derin etkiler yaratır. Sekülerleşme ve dini ritüellerde değişim yaşayan bireyler üzerine yapılan araştırmalar

ve tezler incelendiğinde sekülerleşmenin tek yönlü bir süreç olmadığı ve geri dönüşlerin de mümkün olduğu sonuçları görülmektedir. Bu alanda yapılan anket ve mülakatlar incelendiğinde katılımcıların bir kısmının, sekülerleşme süreci ve takip eden süreçte yaşadıkları bazı olumsuz deneyimler nedeniyle tekrar dini ritüellere ve hayata dönüş sağladığı görülmüştür (Berger, 1999, 2011; Casanova, 2014b). Yine bu tez için yapılan mülakatlarda da bazı katılımcılar, sekülerleşme sürecinden sonra yaşadıkları yalnızlık ve yabancılaşma hissi, içsel huzursuzluk, inançsal dönüşüm gibi nedenlerle tekrar dini hayata dönmeyi düşündüklerini belirtmiştir. Katılımcıların %50'si tekrar namaz kılmak hakkında ne düşünüyorsun sorusuna, ilerisi için bunu düşündüğünü ifade ederken %30'u "net şekilde hayır diyemem, neden olmasın" gibi cevaplarla bu fikre kesinlikle karşı olmadıklarını ancak şu an çok da yakın hissetmediklerini ifade etmişlerdir. %20 lik kısım ise kesinlikle tekrar namaz kılmayı düşünmediklerini ve inanç değişimi yaşadıklarını, yaratıcı bir tanrı olduğunu ve bununda Allah olduğunu düşündüklerini ancak din konusunda farklı düşünce ve inançlarının olduğunu ifade etmişlerdir.

Daha önceki başlıklarda da zikredildiği üzere sekülerleşme, yalnızca dini inançların ve pratiklerin azalması değil, aynı zamanda bireylerin bu inançlarla olan ilişkilerinin yeniden şekillenmesidir. İnanç değişimi ise bireyin veya toplumun dini inançlarında meydana gelen değişiklik olarak tanımlanabilir. Söz konusu değişim hem olumlu hem de olumsuz yönde olabilir. İnanç değişiminin nedenleri arasında, bireyin sosyo-demografik özellikleri, eğitim düzeyi, yaşam deneyimleri ve toplumsal çevresi yer almaktadır. Örneğin, eğitim düzeyi yüksek olan bireyler, dini inançları daha eleştirel bir şekilde sorgulama eğilimindedir (Zafer, 2021).

Sosyal psikoloji açısından sekülerleşme, dinin toplumsal öneminin azalması süreci olarak tanımlanabilir ve modernleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu süreç, modernleşme, rasyonelleşme, dünyevileşme, bireyselleşme ve çok kültürleşme gibi unsurları içeren karmaşık bir yapıya sahiptir. Sekülerleşme, bireyin dini inanç ve pratiklerinde ve bu dine olan bağlılığında meydana gelen değişiklikler olarak da tanımlanabilir. Bu değişiklikler, bireyin benlik algısı, toplumsal ilişkileri ve psikolojik sağlığı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Sosyal kimlik teorisi, bireylerin kimliklerini sosyal gruplarla etkileşimleri sonucunda şekillendirdiğini ileri sürer. Yılmaz (2019), bu bağlamda, sekülerleşme sürecinin bireylerin dini kimliklerini etkilediğini ifade eder. Özellikle genç nesillerin, modernleşmenin getirdiği değişimlerle birlikte daha bireysel ve çeşitlendirilmiş kimlikler geliştirdiği gözlemlenir. Araştırma için yapılan

mülakatların %70'inde bireylerin yaşadıkları dini dönüşümün sosyal ve fiziki çevre değişikliğiyle doğru orantı içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Dini pratiklerin bireyselleşmesi, geleneksel cemaat anlayışının zayıflamasını ve bireylerin inançlarını daha serbest bir biçimde yorumlamalarını mümkün kılar. Bireyler, geleneksel cemaat yapılarından uzaklaşırken, inançlarını ve ibadet biçimlerini kendi deneyimlerine ve ihtiyaçlarına göre yeniden tanımlamaktadırlar. Bu durum, toplumsal ilişkilerin dinamiklerinde önemli değişikliklere yol açar; örneğin, aile ve arkadaş çevresindeki dini etkileşimler, daha önceki kuşaklara oranla daha esnek ve çeşitlenmiş hale gelir. Modernleşme ve küreselleşme süreçleri, bireylerin dini kimliklerini sorgulamalarına ve alternatif inanç sistemleri ile pratiklerini keşfetmelerine olanak tanır. Bu durumu bireylerin dini kimliklerini yeniden tanımlaması ve bu kimliklerin sosyal hayattaki yansımalarının dönüşümü takip etmektedir. Dinî kimlik, artık sadece toplumsal öğreti ve normlarla değil, bireyin kendi içsel sorgulamalarıyla şekillenmektedir (Okumuş, 2014). Sekülerleşme süreci, bireylerin ruhsal sağlığı üzerinde de derin etkiler bırakmaktadır. Freud (1927), inançların bireylerin psikolojik durumu üzerindeki etkilerini incelerken, dinin bir tür kolektif nevroz olarak görülebileceğini ileri sürer (Freud, 1927: 68-69). Bu bağlamda, sekülerleşme, bireylerin duygusal bağımsızlıklarını kazanmalarına ve içsel çatışmalarını azaltmalarına olanak tanıyabilir. Öte yandan, sekülerleşmenin getirdiği yalnızlık ve kimlik bunalımı gibi olumsuz etkiler de göz ardı edilmemelidir.

Modern dönemle birlikte bireylerin dini değerlerinin ve toplumsal normların etkileşiminin arttığı tespit edilmiş ve bu minvade genç bireyler üzerinde bir araştırma gerçekleştirilerek gençlerin dini değerlerinin modern normlarla nasıl etkileşime girdiği incelenmiştir. Yapılan bu inceleme neticesinde dini inançların sosyal ilişkilerdeki normlarla yeniden yapılandığını, bu durumun bireylerin sosyal çevrelerinde kabul edilme ve aidiyet hislerini etkilediğini ve dini normların toplumsal değerlerle çelişmesinin bireylerin kimliklerini ve sosyal rollerini sorgulamalarına yol açabileceği bulgusu ortaya çıkmıştır (Zavalsız, 2023).

Bu bağlamda sekülerleşmenin bireylerin benlik algıları ve özsaygıları üzerinde de etkili olabileceği tespit edilmiştir. Bireyler, çeşitli nedenlerle dini kimliklerini kaybettiklerinde, yeni bir kimlik geliştirmek zorunda kalabilmekte ve bu durum, bireylerde kaygı, depresyon gibi psikolojik sorunlara yol açabilmektedir (Gürsu, 2022). Öte yandan, bazı bireyler için bu süreç, içsel bir keşif ve ruhsal büyüme fırsatı olarak da görülebilir.

Sekülerleşme sürecinde dini dönüşüm yaşayan bireylerin motivasyonları, üç temel kategoride incelenebilir: zihinsel, duygusal ve sosyo-kültürel motivasyon (Zafer, 2021).

Zihinsel veya entelektüel motivasyon, bireylerin anlam arayışını, sorgulama eğilimlerini ve farklı inanç sistemleriyle etkileşimlerini kapsar. Bu bağlamda, bireyler dinlerini ve inançlarını gözden geçirirken, diğer dinler hakkında bilgi edinme, dinî tartışmalara katılma ve çeşitli dini perspektiflerle etkileşim kurma eğilimindedir (Zafer, 2021).

Duygusal motivasyon ise, bireylerin dini veya gündelik yaşamlarında yaşadıkları travmatik olaylar, günahkârlık ve pişmanlık duygularıyla ilişkilidir. Bu tür duygusal deneyimler, bireylerin dini inançlarını sorgulamalarına ve ruhsal huzur arayışına yol açabilir (Zafer, 2021).

Son olarak, sosyo-kültürel motivasyon, bireylerin sosyal ilişkilerindeki değişimlerle ilgilidir; örneğin, evlilik veya boşanma gibi medeni hal değişiklikleri, farklı din ve kültürlerle etkileşim, onay ve takdir görme ihtiyacı gibi faktörler, bireylerin dini pratiklerini etkileyen önemli unsurlardır. Bu motivasyonlar, bireylerin dini kimliklerini ve pratiklerini şekillendiren karmaşık bir etkileşim ağı oluşturur (Zafer, 2021).

Yapılan bu çalışmada tekrar namaz kılma hakkında ne düşünürsün sorusuna katılımcıların %30'u ilerideki partnerlerinin bu tutumlarında etkili olacağını ifade ederek sosyo-kültürel motivasyonun etkisini görünür hale getirmişlerdir.

2.2.1. Sekülerleşmenin Psikososyal Etkenleri

Bu başlıkta sekülerleşmeyi etkileyen faktörler ve sekülerleşmenin sebep olduğu tutum değişikliklerine kısaca değinip bölüm nihayete erdirilecektir.

Yapılan araştırmalar neticesinde, eğitim, cinsiyet ve yaş gibi faktörlerin sekülerleşme sürecini etkiledikleri verisi elde edilmiştir (Arslan, 2009; Dilben, 2023; Zafer, 2021). Bu bağlamda yapılan çalışmalar incelendiğinde; eğitim seviyelerinin bireylerin duygusal ve entelektüel tutumlarında ciddi derecede farklılaşmaya sebebiyet verdiği görülmüştür. Cinsiyet bağlamında sekülerleşme ele alındığında kadınlarda sosyal motivasyonlar etkiliyken erkeklerde entelektüel motivasyonların daha etkili olduğu görülmüştür. Yaş ve medeni durumda sekülerleşmeyi etkileyen faktörlerdir. Din psikolojisi literatüründe dinî değişimin genellikle bir ergenlik hadisesi olduğu şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Ancak yapılan çalışmalarda din değiştirme olaylarının

yarıdan fazlasının yetişkinlik döneminde olduğu görülmektedir. Buna karşılık İslam'a geçenlerin ortalama ihtida yaşı 29,7'dir (Zafer, 2021).

Bireysel düzeyde sekülerleşme dini bağlılıkta azalma ve neticesinde dini pratiklerin azalması şeklinde gözlemlenmektedir. Sekülerleşen bireyler, dini kurumlara ve liderlere olan bağlılıklarında bir azalma yaşayabilirler. Aynı zamanda dini pratiklerde seyrekleşme görülmektedir. Sekülerleşen bireyler, dini ibadet, dua ve ibadet gibi dini pratiklerde bir azalma yaşayabilirler. Bu değişim, sekülerleşmenin bir sonucu olarak, bireylerin dinî konulara daha az önem vermesine ve dini pratiklere daha az zaman ayırmasına bağlanmaktadır (Asad, 2007; Dellaloğlu, 2022; Dilben, 2023; Ertit, 2020; Horozcu, 2023; Küçükcan, 2005). Toplumsal düzeyde sekülerleşmenin neticesinde gerçekleşen toplumun dinî değerlere verdiği önemin azalmasına örnek olarak son yıllarda dinî bayramların eski önemli yerini yitirerek insanlar için tatil fırsatı olarak görülmesi durumu uygun olacaktır. Yine modernizm ve küreselleşmeyle ortaya çıkan new age akımlar sekülerleşmenin etkisiyle daha hoş görülüyüyle karşılanır hale gelmiş ve toplumda dinî çeşitlilikte artışta toplumsal boyuta yansıyan bir etkidir (Gürbüz & Aygül, 2021). Sekülerleşen toplumlarda, dinî çeşitlilik artar. Bu değişim, insanların farklı dinlerle daha fazla etkileşime girmesine bağlanmaktadır. Güncel dönemlerde hem Müslüman hem yogist bireylerle karşılaşmak mümkündür. Sekülerleşmenin sebep olduğu tutum değişiklikleri, toplumların yapısında ve işleyişinde önemli bir etkiye sahip olduğunun bir diğer örneği Türkiye'de terör örgütü FETÖ'nün 15 Temmuz tarihinde gerçekleştirildiği darbe sonrasında dini kurumlara ve liderlere olan güvendedeki azalma olarak tecrübe edilmiştir.

2.3. Tutum Değişikliği

Sosyal psikoloji, bireylerin düşünce, duygu ve davranışlarını sosyal bağlamda inceleyen bir disiplindir. Bu alan, tutum ve davranış kavramları etrafında şekillenirken, bireylerin dinî inanç ve pratiklerle nasıl etkileşimde bulunduğunu anlamak için de kritik bir önem taşır. Tutum, bir nesne veya duruma karşı geliştirilen değerlendirmeleri ifade ederken, davranışlar, bu tutumların somut ifadeleridir. Dini tutum ve davranış ise, bireylerin dinî inançlarıyla şekillenen tutumları ve bu tutumların günlük yaşamlarındaki yansımalarını kapsar. Bu bağlamda, bireylerin tutum ve davranışlarını etkileyen faktörler, toplumsal normlar, kişisel deneyimler ve kültürel etmenler gibi çok çeşitli unsurları içerir. Dini ritüeller, belirli bir inanç sistemine ait olan ve toplum tarafından benimsenen sembolik davranışlardır; bu ritüellerin dönüşümü ve değişimi, bireylerin dinî kimliklerini yeniden tanımlamalarında önemli bir rol oynamaktadır.

Sosyal psikoloji sosyal etki fenomenine dayanmaktadır. İnsan, sosyal bir varlık olması ve toplumdan ayrı olarak yaşaması mümkün olmaması sebebiyle çevresinden etkilenir (Aronson vd., 2010: 30). Bu nedenle de tutum bahsi sosyal psikolojide merkezi bir öneme sahiptir. Tutumlar bireyin toplumsallaşma süreci ve toplumsal davranışlarını izahta kolaylaştırıcı bir etki yaratmaktadır. Hatta bazı psikologlar bir adım daha ileri giderek 1918 yılında sosyal psikolojiyi tutumların bilimsel incelenmesi olarak tanımlamışlardır (Baysal, 1981: 121-122).

Daha önce de değindiğim üzere tutumların davranışlara olan etkisi yadsınamaz derecededir. Tutumların incelenmesi sadece sürecin tespiti için değil aynı zamanda yaşanan değişim sürecini yavaşlatma veya arttırma içinde kaynaklık teşkil etmektedir. Bunun bir örneği olarak pek çok toplum bilimcinin insanın davranışlarını kontrol eden süreçleri inceleyerek ve bu anlamda zaman zaman reklam şirketlerine danışmanlık verdiklerini zikretmek yanlış olmayacaktır (Aronson, Wilson, & Akert, 2010: 398-410).

Hem sosyoloji hem psikoloji insan davranışı üzerine kurulmuş bilim dallarıdır. Sosyoloji toplum bilim olarak izah edilerek bireyin davranışlarının sebebiyet verdiği kitle davranışlarını ve toplumsal olayları incelerken, Psikoloji ruh bilim olarak ifade edilir ve bireyin söz ve davranışlarından hareketle zihni ve ruhsal dünyasını inceler (Aronson vd., 2010; Krech & Crutchfield, 2007). Dinin bu bilim dalları ile kurduğu bağlantı ise yine birey temellidir. Din bireyin davranış ve tutumlarına etki etmektedir (Jhonson, 1985). Tam bu noktada da sosyolojinin merceği altına girmektedir. Tarih boyu toplumlar incelendiğinde dinin topluma ve toplumsal davranışa etkisi yadsınamayacak kadar çoktur. Sosyoloji bilimi burada dinin gerçekliğinden ve geçerliliğinden ziyade kişi ve grupların onunla kurduğu ilişki neticesinde ortaya çıkan toplumsal olgu ve olayları incelemektedir (Özay, 2006: 41).

Çünkü sosyoloji bilimi yorumlayıcı geleneğe tabiidir. Bu sebeple kişinin sahip olduğu anlam dünyasının doğru veya yanlışlığını inceleyemez. Bireyin anlam dünyasının beşerî ve değişken olduğunu kabul ederek, bahsi geçen olgunun birey ve topluma etkisini inceler (Baysal, 1981).

3.2.1. Tutum Nedir?

Tutum kavramı, psikolojinin önemli alanlarından biridir ve bireylerin düşünce, duygu ve davranışlarını yönlendiren temel unsurlardandır. Tutumlar, bireylerin belirli nesnelere, kişilere veya durumlara yönelik geliştirdiği olumlu veya olumsuz

değerlendirici yargılar olarak tanımlanır (Baysal, 1981: 31). Tutumlar ve güdüler sıklıkla birbirine karıştırılmaktadır. Her iki kavramında ortak noktası davranışın kendisini değil yönelimini, eğilimini ifade etmesidir. Bu iki kavramın temel ayrım noktaları ise güdülerin bir hedefe ulaşma isteğiyle ortaya çıkması ve bu hedefe ulaşılması durumunda yok olması ancak tutumların bir obje veya olaya karşı süreç içerisinde edinilmesi ve süreklilik ifade etmesidir (Baysal, 1981: 31). Tutum kavramı üzerine birçok bilim adamı çalışmış ve çeşitli teoriler sunmuşlardır. Hepsinin mutabık olduğu nokta tutumların, bireylerin düşünce ve davranışlarını etkileyen karmaşık yapılar olduğudur. Katz'ın işlevsel yaklaşımından Festinger'in bilişsel uyumsuzluk teorisine, Ajzen'in planlı davranış teorisinden Bandura'nın sosyal öğrenme teorisine kadar birçok teori, tutumların dinamik doğasını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca, Cacioppo-Petty'nin bilgi işleme modeli ve Rosenberg'in ölçüm yöntemleri, tutumların bireylerin sosyal çevresi ile etkileşimde nasıl şekillendiğini ortaya koyar (Baysal, 1981).

Türk akademisyenlerde tutum bahsini derinlemesine ele alarak, konunun anlaşılmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Türkiye'de tutum bahsi, bireylerin hızla değişen sosyal yaşamlarındaki dinamikleri anlamak için önemli bir yer teşkil etmektedir. Özakpınar (2000), tutumları bireylerin belirli bir nesne, kişi veya duruma karşı geliştirdiği olumlu veya olumsuz değerlendirici yargılar olarak tanımlarken, bu yargıların geçmiş deneyimlerden, sosyal etkileşimlerden ve çevresel faktörlerden etkilendiğini vurgular. Cüceloğlu (2005), tutumların toplumsal ve kültürel bağlamda şekillendiğini ifade ederek, bireylerin tutumlarının aile, arkadaş çevresi ve toplumun genel normları tarafından yönlendirildiğini belirtir; bu da bireylerin tutumlarını etkileyen sosyal çevrelerin ve etkileşimlerin önemini ortaya koyar. Gürses (2010), dindar bireylerin tutumlarının inanç sistemleri ve dini pratikleri aracılığıyla etkilendiğini, bu durumun bireylerin sosyal ve kültürel çevreleriyle olan etkileşimleri sonucunda oluştuğunu ortaya koyar. Bu bağlamda tutumlar, bireylerin sosyal ve psikolojik yapıları ile etkileşim içinde gelişen karmaşık bir olgudur.

Tutum tanımları çeşitlilik göstermekle birlikte temel tanımlar şu şekildedir; Tutum temelde üç unsurdan oluşur, düşünce, duygu ve davranış. Bireyin herhangi bir obje ile alakalı bahsi geçen üç unsuru yani düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme eğilimlerine tutum diyoruz (Arslan, 2009). Her insan dış dünyada karşılaştığı şeyleri değerlendirmektedir. Bu değerlendirme neticesinde karşılaştığımız hemen her şeye karşı olumlu veya olumsuz bir duyguya sahip oluruz. Sahip

olduğumuz bu duygularda istikrarlı ise bu kişinin hayatında bir tutuma dönüşecektir. Basitçe ifade etmek gerekirse, yaşamımızda karşılaştığımız insanlar, nesnelere veya düşüncelerle ilgili değerlendirmelerimizin tamamını tutumlarımızı oluşturur (Aronson vd., 2010: 357). Bu tanımda vurgulanan istikrar bahsini destekleyerek Cüceloğlu herhangi bir eğilimin tutum olabilmesi için bireyin bahsi geçen eğilimi hayli uzun bir süre boyunca sürdürmesi gerektiğini ifade eder (Cüceloğlu, 2005: 521). Alport (1935), tutumu bireyin tepkisini yönlendiren bir unsur olarak değerlendirmiş ve bu unsurun davranışları etkilediğini ifade etmiştir. O, tutumların deneyimlerle oluşmasının da bir öğrenme sürecine tâbi olduğunu göstergesi olduğunu ifade eder. Kolasa da (1969) Alport'un tanımına benzer bir tanım sunarak tutumların öğrenilmiş tercihlerin tepkisi olduğunu ve olumlu veya olumsuz tepkilerin söz konusu olduğunu ifade eder. Lambert (1967) ise Kolasa ve Alport'un tanımını desteklemekle birlikte daha geniş bir tanım sunarak tutumların tek yanıyla bir tepki olmayıp duygu ve düşünceleri de yansıttığını tanımında kullanır (Baysal, 1981: 9).

Tutumlar iki düzeyde ortaya çıkar; açık tutumlar ve örtük tutumlar. Açık tutumlar kolaylıkla sözle ve davranışla ifade edilebilen tutumlardır. Örtük tutumlarda ise kişi söz veya normal şartlarda bu tutumun aksini savunuyor veya inkâr ediyor olsa da bunlar istemsiz, kontrol edilemez ve kimi zaman bilinçdışı olan tutumlardır (Aronson vd., 2010: 356).

Tutumların değişimi üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde bireylerin yaşadıkları değişimi toplumsal olaylara bir reaksiyon olarak gerçekleştirdiği görülmektedir (Arslan, 2009; Dilben, 2023; Zafer, 2021). Başkanlık seçimlerinden çamaşır deterjanına kadar her şeyi kapsayan tutumlarımız başkalarının söyledikleri ya da yaptıklarından etkilenebilmektedir. Tutum bahsinin sosyal psikologların bu denli ilgisini çekmesinin sebebi de budur. Tutumlar en başlarda tamamen kişisel ve içsel olarak algılansa da zamanla sosyal bir fenomen olduğu ve bireyin toplumdaki diğer fertlerin gerçek veya kurgusal davranışlarından etkilendiği tespit edilmiştir. Hatta reklamların büyük çoğunluğunun çıkış noktası da bu tespit olmuştur (Aronson vd., 2010: 368). Reklamlarda verilen mesajların kişilerin tüketim yönelimlerini nasıl etkileyeceği üzerine pek çok çalışma yapılmış ve sektör büyük oranda bu çalışmaların çıktıklarına göre şekillenmiştir.

Özetle tüm bu tanımların sonucu tutumların bireyler tarafından toplumsal herhangi bir ögeye karşı bilişsel, duygusal ve davranışsal tepki eğilimi olduğunu ve öğrenme sürecinin neticesinde örgütsel bir bütünlükle ortaya çıktığı tanımlamasını yapabiliriz.

Bu bahiste geçen toplumsal öge kullanımına bir açıklama mahiyetinde Baysal (1981), bireyin toplumun bir parçası olması sebebiyle kendine karşı olan davranışlarının da toplumsal ögenin içerisine gireceğini ve sosyal olaylardan etkilendiğini ifade eder (Baysal, 1981: 13).

2.3.2. Tutumu Oluşturan Unsurlar Nelerdir?

Tutumu oluşturan yapı taşlarından biri olan duygu unsuru bireyin objeye karşı beslediği olumlu-olumsuz tavrı ifade eder. Duygu unsuru bireyde yola açtığı heyecan ve harekete geçme dürtüsü ile tutumların davranışa dökülmesi için destekleyicidir (Güngör, 2020: 47; 47 Krech & Crutchfield, 2007: 107). Davranış unsuru yalnızca gerçekleşen değil gerçekleşme eğilimi gösteren davranışı da kapsar (Uysal, 2001: 28). Tutumlar incelenebilmek için davranışlara gerek duyar. Çünkü tutumun varlığı ruhbilimi açısından ancak onu kişinin dışı vurum olarak yansıttığı var sayılan davranışlarla gözlenebilir hale gelir (Baysal, 1981). Bireyin gözlemlenebilen davranışlarından hareketle tutumları üzerinde kanaat belirtilmesi için ferdin sahip olduğu bilgi ve duygusuyla eş güdümlü bir davranış sergilemesi beklenir. Bu sebeple davranışlardan hareketle tutumlar belirlenirken, tutumlardan hareketle de davranışlar tahmin edilebilmektedir (Arslan, 2009).

Tutumların üç unsurdan meydana geldiği ve genellikle bu unsurların iç tutarlılığa sahip olduğu varsayılmaktadır. Bu iç tutarlılık ve ögelerin karşılıklı etkileşimi gereği birinde yaşanan herhangi bir değişiklik diğer ögelerde de değişime yol açmaktadır. Bahsi geçen üç unsurdan ilki bilişsel ögedir ki tutumun gerçeklere dayanan bilgi haznesini oluşturur. İkincisi ise bireysel olarak değişkenlik gösteren ve içsel olan duygusal ögedir. Sonuncusu da tutumun sözlü veya eylemsel karşılığını ifade eden davranışsal ögedir (Baysal, 1981: 13-19). Bu ögeler arasında genellikle iç tutarlılık olduğu varsayılmaktadır. Bu varsayıma göre bireyin bir konu hakkında bildikleri ondan hoşlanmasını sağlıyorsa bilişsel öge ile, birey o konudan hoşlanıyorsa duygusal öge ile, bu hoşlanıtı durumunu sözleri ya da davranışları ile dışı vuruyorsa davranışsal öge kullanılmış demektir (Baysal, 1981.: 123). Bilişsel öge bireyin düşünme sürecinde kullandığı bir sınıflandırma olgusu olarak değerlendirilmektedir. Duygusal öge bireyin sahip olduğu değerler sistemiyle yakından ilişkilidir (Baysal, 1981:14-15). Bilişsel ve duygusal öge yeri geldiğinde çatışabilir. Birey bir olay karşısında toplumsal yargı olarak ondan hoşnut olması gerektiğini bildiği halde deneyimlediği şey ona olumsuz çağrışım yaparak hoşuna gitmeyebilir. Duygusal öge bilişsel ögeye göre çok daha az girift ve basit bir yapıya sahip olmasına karşın duygusal ögesi ağır basan bir tutumun

değişmesi bilişsel ögesi ağır basan bir tutumun değişmesine göre çok daha güçtür (Baysal, 1981: 16-25).

Duygusal ögenin baskın olduğu tutumlarda yaşanan çatışmalarda tercihin genellikle duygusal ögeden yana olmasına örnek olarak mülakat katılımcılarımızdan E.3'ün içerisinde bulunduğu romantik ilişkinin kendi inandığı din öğretisince yanlış olduğunu bildiğini ancak bu tutumda değişiklik yapmak konusunda sahip olduğu duygusunun negatif etki yaratarak bu tutumda devam ettiğini şu şekilde ifade etmiştir,

Yani Allah'ın direk istemediği bir şeyin içerisinde ve birini çok seviyorsun, fani bir bireyi çok seviyorsun. Duyduğum bütün öğretilerde şey diyor bana, faniye düşme kardeşim, bak buraya, sakat iş, bırak, dünya da bu da geçicidir. Evet. Yani aslında hani şey bütün öğretiler diyor ki yaptığın bu iş yanlış bir tane bana doğru yapıyorsun diyen bir öğreti gelmedi karşıma ama hani duygusal olarak da inanılmaz şey yani seviyorum. Durum böyle olunca da hani mükemmel bir ikilem var ortada. İşte iki sene vicdan azabı çektim ama bu ilişki de sürdü.

Tutumlar, doğuştan sahip olunan kalıtsal bir unsur değil, zamanla kişinin dış dünya ve çevresinden öğrendiği diğer alışkanlıklar gibidir. Dolayısıyla tutumu oluşturan unsurlarda; bilgi, duygu ve davranış aynı şekilde sonradan öğrenilerek edinilir (Arslan, 2009).

2.3.3. Tutumların Şekillenmesinde Etkili Teori ve Faktörler

Psikolojide tutumlar, bireylerin nesnelere, kişilere, olaylara veya durumlara karşı geliştirdiği olumlu veya olumsuz değerlendirici inançlar, hisler ve eğilimler olarak tanımlanır. Tutumların şekillenmesi, bir dizi faktör ve teori çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu bölümde tutumları etkileyen teorileri ve faktörleri ele alacağız.

Tutumlar, bireylerin içsel ve dışsal etmenlerin etkileşimi sonucu şekillenir. Tutumların şekillenmesinde önemli teoriler bulunmaktadır. Bilişsel uyumsuzluk, planlı davranış, sosyal öğrenme ve sosyokültürel faktörler, tutumların oluşumunda belirleyici rol oynar. Bu teoriler, tutumların dinamik ve karmaşık doğasını anlamak için önemli bir temel sağlar.

Öncelikle, Festinger (1957) tarafından geliştirilen Bilişsel Uyumsuzluk Teorisi ele alınacaktır. Bu teori bireylerin tutumlarını davranışlarıyla uyumlu hale getirme çabası içinde şekillendiklerini ifade eder. Bireyler, içsel çatışmalarını azaltmak amacıyla tutumlarını değiştirme eğilimindedirler. Bu durum, tutumların esnek ve değişken

olmasının bir göstergesidir. İnsanın ruhsal sağlığını koruması açısından da oldukça önemlidir. Bir diğer önemli teori, Ajzen'in (1985) Planlı Davranış Teorisi'dir. Bu teori, bireylerin tutumlarının, niyetleri ve davranışları üzerinde etkili olan sosyal normlar ile algılanan davranış kontrolü gibi faktörlerden etkilendiğini belirtir. Bu çerçevede, bireylerin tutumları sosyal çevreleriyle etkileşim içerisinde şekillenmektedir. Bandura'nın (1977) Sosyal Öğrenme Teorisi'nde tutumların gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Bu teori, bireylerin tutumlarını gözlem yoluyla öğrenerek geliştirdiğini ifade eder. Çevresel faktörler ve sosyal etkileşim, bireylerin tutumlarını şekillendirmede kritik bir yer tutar. Katz'ın (1960) tutum-davranış ilişkisine dair görüşleri ise tutumların bireylerin ihtiyaçlarını karşılama işlevi gördüğünü öne sürer. Bu bağlamda, bireyler kendi çıkarları doğrultusunda tutumlarını şekillendirirler. Son olarak, Bourdieu'nun (1984) "habitus" kavramı da bireylerin tutumlarının sosyal çevreleri, kültürel değerleri ve geçmiş deneyimleri tarafından şekillendirildiğini belirtir. Bu sosyo-kültürel bağlam, bireylerin tutumlarının dinamik doğasını anlamada önemli bir yere sahiptir (Baysal, 1981).

Daha önce de belirtildiği üzere tutumlar, bireylerin çevreleriyle etkileşimleri sonucu oluşan ve değişkenlik gösteren zihinsel yapılar olup, birçok faktör tarafından etkilenmektedir. Bu bağlamda, tutumların oluşumunu etkileyen unsurların analizi, bireylerin davranışlarını anlamak açısından kritik öneme sahiptir. Maslow, din ve maneviyatın kişiliğin incelenmesinde önemli bir faktör olduğunu belirtirken, kişiliğin genetik belirleyicilerinin de etkili olduğunu ifade etmektedir. Ancak, bu görüşe bazı teorisyenler itiraz etmekte ve tutumların çevresel etki ve öğrenme süreçleriyle daha çok şekillendiğini savunmaktadır (Kimter, 2015).

McGuire, Reich, Adcock ve Lambert'in incelemeleri, tutumların oluşumunda etkili olan çeşitli faktörleri sistematik bir şekilde incelemektedir.

- Genetik faktörler: Bu faktör tutumların çevresel etki ve bir öğrenme sonucu olduğunu savunan araştırmacıların görüşüne ters düşerek gen aktarımıyla tutumların ve tutumlardaki yatkınlığın etkilendiğini savunur.
- Fizyolojik koşullar: Yaşlanma, hastalıklar, kullanılan ilaçlar, geçirilen cerrahi müdahaleler kişinin tutum ve davranışlarında çeşitli değişikliklere sebebiyet verebilmektedir. Farabi'nin vücuttaki sıvı oranlarının kişinin psikolojik sağlığını etkilediği görüşü de bu başlığa girmektedir.
- Tutum konusu ile doğrudan deneyim: bu faktöre örnek olarak asıl dini inançlarda yaşanan ani değişimleri ele alabiliriz. Savaş nevrozları, yakın kaybı vs gibi

durumlarda bu faktöre dahildir. Tutum konusuyla doğrudan deneyim tutumun yönünü değiştirmekten çok tutumun yoğunluğunu arttırma da katkı sağladığı gözlemlenmiştir.

Kişilik, toplumsallaşma süreci (topluma uyum sağlama), grup üyeliği, sosyal sınıf gibi faktörlerde tutumların şekillenmesinde büyük etkiye sahiptir. Bu bağlamda, toplumun ilk etkilerini bireyler çocukluk döneminde ailesi yoluyla edinir, daha sonra arkadaşlar ve diğer mensup olduğu veya karşılaştığı gruplar önem kazanmaya ve etkili olmaya başlar. Birey çocukken ilk olarak ailesinden sevgi alabilmek ve ait hissedebilmek adına onların sevdiği ve tasvip ettiği şekilde davranmaya çalışır ve onların değer yargıları ve tutumlarını paylaşır. Ancak tutum oluşumunun bir öğrenme süreci olması sebebiyle bireyler ailesinin dışına çıktığında da ilişkilendirme, pekiştirme, taklit etme, aktarma gibi öğrenme yöntemlerini topluma uyum sürecinde kullanır. Sosyal hayatlarında bireyler genelde sahip olduğu tutumlara benzer tutumlarda olan insanlarla dostluk kurmasına karşın bazen de üye olmak istedikleri veya üye olmak zorunda kaldıkları grupların tutumlarını da benimser hatta bu anlamda tutum değişikliği de gözlenmektedir. Bu grup üyeliği başlığı bu araştırmada yapılan mülakatlarda da sıklıkla gözlemlenmiştir. Buradan hareketle birey bir ortama girdiğinde önce kendi tutumlarına uygun kişiler arayacaktır (taklit yoluyla ortaya konulan davranışlar değilse). Bu anlamda güçlük çektiği taktirde sahip olduğu tutumları içerisinde bulunduğu gruba paralel olacak şekilde değiştirecektir. Temelli bir değişim söz konusu olmasa bile bireyin tutumlarında üye olduğu grupların ki bu gruplar geçici sürelik bile olsa, önemli ölçüde etkilidir (Baysal, 1981: 43-48). Yukarıda bahsettiğimiz çeşitli kuramlarda da değinildiği üzere insanlar henüz üzerine yazı yazılmamış bir levha gibidir ve çevresinden aldıkları etki tutumların oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Tutumlar her zaman ilk an öğrenildiği veya edinildiği gibi kalmaz, zamanla çeşitli etkenlerle değişim veya gelişim gösterirler (Kağıtçıbaşı, 2023: 122).

Özetle tutumların oluşumunda rol oynayan etkenleri; ilişkilendirme, tutum objesiyle direkt olarak deneyim yaşama ve başkalarından öğrenme şeklinde üçlü şekilde tasniflendirebiliriz. Bu üç etkende öğrenme süreciyle yakından ilgilidir. Bireylerin belli bir konuya karşı tutum sahibi olmaları için o konu ile doğrudan bir deneyim geçirmeleri gerekmez. Dolaylı olarak (başkalarından duyarak ya da yayın araçlarından edindikleri bilgilere dayanarak) da birtakım konularda tutum sahibi olabilirler (Baysal, 1981: 19). Bu başlığa kadar zikrettiğimiz tutumun unsurları, tutumu şekillendiren teori ve faktörlerin hepsi aynı zamanda tutum değişikliğinin de dolaylı sebebi sayılmaktadır.

Birey çoğunlukla dış etkilerle tutum değiştirirse de zorlama süreci olumsuz olarak etkilerken en olumlu sonuç bireyin tutum değişimine gönüllü olduğu zaman elde edilmektedir (Cüceloğlu, 2005: 525). Olumsuz etkiliyor olsa da zorlama ile de tutum değişikliklerine rastlanmaktadır (Baysal, 1981:56).

2.3.4. Bir Tutum Türü Olarak: Dini Tutum, Tutumların İnançlarla İlişkisi

Tüm tutumlarda merkezilik (centrality) vardır. Merkezi tutum kullanımı ise bir grup tutum içerisinde birinin daha önemli hatta en önemli olması sonucu kullanılır. Merkezi tutumda yaşanan değişimin diğer tutumları da etkileyeceği bazı durumlarda etkisiz kalsa bile önemli bir role sahip olduğu düşünölmektedir. Psikolojinin incelediği pek çok değişken gibi tutumlarda doğrudan gözlemlenemezken ancak davranış veya sözlü ifade ile dışa vurumuyla gözlemlenebilir hale gelmektedir (Baysal, 1981: 34-36).

Sosyologlar için tutumlar ile davranışlar arasında eş yönlü bir ilişki olması ölçmekte güçlük çektikleri davranışların saptanabilmesi açısından kolaylaştırıcı etkiye sahiptir. Çünkü belirli bir davranışın bilinmesi, ona bağlı pek çok davranışın da bilinmesini sağlayacaktır. Bireyin tutum ögesiyle kurduğu doğrudan ilişki neticesinde ancak tutum ögesi hakkında yeterince bilgi edinir ve bu konudaki ihtiyacını tatmin ettiği ölçüde, o konuya karşı olumlu yahut olumsuz tepki verecek ve duygu eğilimi edinecektir.

Bireyler taklit yolu ile de tutumlar edinirler. Bunun yansıması İslam dininde sünnet uygulamasıdır. Sünnet aracılığı ile bireyler dinin peygamberinin yaptıklarını taklit yoluyla dini ve dünyevi konulara karşı bir tutum elde etmeye çalışırlar (Baysal, 1981: 36-41).

İnançlar ferdin dünyasına ait bir veya daha çok alanı algılayış ve bilişlerinin sürekli olarak ilişkilendirilmesidir. Bireyin dış dünya hakkında sahip olduğu bilgisinin tamamı olarak nitelenir (Krech & Crutchfield, 2007: 165). Shaw ve Wright'e göre ise inancın unsurlarından en önemlisi bilgidir ve kişi gerçekliğine inanıp kabul ettiği şeye inanmaktadır (Baysal, 1981: 20).

Tutumların üç unsuru olduğunu önceki başlıklarda zikretmiştik. İnanç bu unsurlardan biri olan bilişsel ögenin altında yele alınmaktadır. Bilişsel öge içselleştirilir ve duygusal ögeyle birleşerek kişiselleştirilir ve bu sayede bireyin sahip olduğu inançlar tutuma dönüşmektedir. Her tutumun bir inanç ve biliş barındırması ancak her inancın bir tutum oluşturmaması önemli bir noktadır. Tutumlar için bilişsel ögenin duygusal ögeyle mezcedilmesi gerekmektedir (Baysal, 1981: 21).

Bütün bu izahlara ek olarak Rokeach ve Bem, inançları da tutumlar gibi tanımlar ve ikisinin de aynı ögelerden meydana geldiğini ifade eder. Onlara göre inançlar ve tutumlar bilişsel, duygusal ve davranışsal ögelerden meydana gelmektedir (Baysal, 1981: 21).

2.3.5. Dini Tutumun Oluşumu, Değişimi ve Süreklilik Bahsi

Bireyin din ile ilgili olan düşünce, duygu ve davranışlarının istikrarlı haline dini tutum denir. Dinî tutum, kişinin bahsi geçen unsurları sürekli olarak belirleme tarzıdır. Bireyin dinle ilgili tutumları, zihinsel, duygusal ve davranışsal unsurdan meydana gelir (Peker, 2022:88). Tutumlar davranışlarla ilişkili olması hasebiyle tutumun bir davranışı ya da davranmayı yani tepkiyle davranmama halini doğuracağı düşünülmektedir. Bu nedenle dinî tutumları kuvvetli olan bireylerin dini hükümleri yerine getirme konusunda istikrar gösterdikleri, bu konuda istikrar yahut çaba göstermeyen bireylerinse dinî tutumlarının zayıf olduğu düşünülmektedir (Uysal, 2001: 30). Güçlü bir dinî tutuma sahip bireylerde dinî tutum, kuvveti oranında öteki tutumları etki altına almakta, etkisi büyüdükçe de merkezileşmektedir. Sosyal psikolojinin üzerinde çalıştığı önemli konu başlıklarından biri de bireylerin birbirleri üzerindeki etkileri olmuştur (Baymur, 2000: 276). Dini tutum oluşumunda özellikle ailenin çok önemli rolü bulunmaktadır. Çünkü birey dünyaya ilk geldiğinde dünya algısı çoğunlukla ailesiyle paralel ilerlemektedir. Grupların düşünce tarzlarının ve davranışlarının birey tutumları üzerindeki etkisi yadsınamaz derecededir. Aile de bahsi geçen grupların en ufak yapı taşını oluşturmaktadır (Krech & Crutchfield, 2007: 209).

Hz. Muhammed (s.a.v)'in “Her doğan çocuk muhakkak İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra annesiyle babası onu Yahudi yahut Nasranî yahut Mecûsi yaparlar” (Buhari, “Cenais”, 664) hadisi şerifi çocuğun dinî tutum oluşumunda ailenin etkisinin önemine vurgu yapar. Ergenlik dönemiyle birlikte çocuk aileden ayrılmaya ve diğer grupların daha etkisini daha yoğun hissetmeye başlar. Bu süreç itibariyle çocuğun tutumlarında değişiklikler olsa bile önceki tutumlarının izi tamamı ile silinmez ve izleri farklı koşullar ve süreçlerde kendisini gösterir (Morgan, 2010: 365-374). Gazali de bireyin dini hayatının şekillenmesinde, insanın doğuştan sahip olduğu doğası kadar, toplumun değerlerinin önemli olduğunu vurgular. Özellikle de kişinin kendi tercihlerini yapamadığı zihinsel gelişimin yeterli olgunluğa ulaşmadığı çocukluk dönemlerinde, toplumun inanç ve davranışlar üzerindeki etkisi çok daha fazla hissedilmektedir (Sayar, 2013: 179). Bu süreçte birey inanç ve davranışları taklit suretiyle öğrenir. Taklit yoluyla öğrenilen inanç, davranış ve kültürden birey ancak soyut düşünebilme

yetisine kavuşmasıyla birlikte dini konuları eleştirel olarak sorgulamaya başlamasıyla kurtulabilir (Topuz, 2011: 157-177).

Oppenheim'e göre bütün tutumların ardında bir değer sistemi bulunmaktadır. Bu değerler sistemi kişinin tutumlarına etkide bulunmaktadır (Baysal, 1981: 22). Değerler toplum bilimsel kavramlar olup bireyin ait olduğu toplum ve sahip olduğu değerler ile yakından ilişki içerisindedir (Baysal, 1981: 22). Dinî ve manevi tecrübenin klasik tanımlarında dinin ve maneviyatın duygu yönüyle ilişkisine değinilmektedir (James, 2024). Din ve maneviyat duygusal öge ve heyecanla ilişkilidir (Hill vd., 2013).

Aniden yaşanan din değişikliklerinde duygunun rolünün büyüklüğü yapılan araştırmalarda kanıtlanmıştır (Kimter, 2015).

Bahsi geçtiği üzere kişiler özellikle küçük yaşlarda taklit yoluyla öğrenirler. Bu bilinçli olabileceği gibi bilinmeden de yapılabilir. Taklitler ceza veya ödüllerle süreç içerisinde pekiştirildikçe tutumlar oluşmaya başlar (Budak, 2019: 602-722). Dini davranışlarında birer tutum olması hasebiyle özellikle çocukluktaki dini davranışlar taklit yoluyla gerçekleştirilir (Hökelekli, 2017: 255). Dini tutum taklidi, beğenilen veya örnek alınan kişinin taklit yoluyla aynı tutumlara sahip olma çabasıdır. Hz. Muhammed'in sünneti taklit yoluyla öğrenime iyi bir örneklik teşkil etmektedir. Çocuklarda bir olgunun tutumlaşması önce taklit sonra içselleştirme ileyken yetişkinlerde ise durum tam aksi şekilde cereyan eder (Hökelekli, 2017). Birey bilinçli veya bilinçsiz olarak isteklerini gerçekleştirmesini destekleyen şeylere karşı olumlu, engel olanlara karşı olumsuz bir tutum geliştirir. Bu bazen bir obje olurken bazen de bir şahıs olabilir (Peker, 2022: 92-93). Herhangi bir tutum objesi ile ilgili sahip olunan bilgi veya deneyimlere göre ve bunların niteliğine göre bahsi geçen objeye karşı tutumlar oluştururuz. Bunlara ek olarak kitaplar, ansiklopediler, gazeteler, dergiler, radyo ve televizyonlar, yapılan vaazlar, hutbeler, vb. insanın yeni tutumlar oluşturmasında ve tutum değişikliği aşamasında etkili olabilmektedir (Krech & Crutchfield, 2007: 278). Oluşan tutum değişikliği neticesinde yetişkin ve sağlıklı bireyler, mevcuttaki ve yeni benimsediği tutumlar arasında oluşan tutarsızlığı en aza indirmeye çalışırlar (Arslan, 2009). Kişiler ya mevcut tutumuna uygun olan tutumları benimseme eğilimi gösterir ya da yeni benimsediği tutumla mevcut tutum arasındaki tutarsızlığı giderebilmek adına öncekini terk eder. Bu tür tutum değişiklikleri genelde inanç ve düşünce değişikliklerinden kaynaklanır. Ergenlik dönemine geçiş ve ardından gelen ilk yetişkinlik dönemiyle bireyler, deneyim ve yaşantılarının artmasıyla sahip oldukları tutumları etkileyecek yeni pek çok bilgiye

sahip olmaya başlar. Bu şekilde oluşan bilişsel çelişkiyi gidermek adına birey daha belirgin ve sağlam tutumlar geliştirerek bu durumu en aza indirger (Sarıcı Bulut, 2008). Bu nedenle çalışmada daha doğru sonuç alabilmek adına mülakat yapmak için ergenlik dönemini tamamlamış (12-21 yaş arası) yetişkinlik dönemine geçmiş (21 yaş üstü) ve kendi değerlendirmeleri neticesinde tutum değişikliği yaşamış bireylerle mülakat gerçekleştirilmiştir. Çünkü tutarlılık kişinin farklı zamanlarda benzer uyarıcıya karşı aynı tepkiyi vermesiyle olur ki bu da taklitten öte içselleştirilmiş tutumlarda gözlenebilir (Budak, 2019: 776).

Tutum ölçme yöntemlerini kısaca zikretmek gerekirse;

1. Bireyin kendi ifadelerine dayanan ölçümler.
2. Görünen davranışın gözlemlenmesine dayanan ölçümler.
3. Bireyin kısmen yapılandırılmış bir uyarıcıyı yorumlama şekline göre yapılan ölçümler.
4. Bireye verilen bazı objektif iş ya da görevleri yerine getiriş tarzının gözlemlenmesine dayanan ölçümler
5. Bireyin fizyolojik tepkilerine dayanan ölçümlerdir.

Bu araştırma bireyin kendi ifadelerine dayanan ölçüler kapsamına giren yarı yapılandırılmış mülakat yöntemi kullanılmıştır.

2.4. Din Nedir?

Dean Hamer, ismiyle çok dikkat çeken eseri Tanrı Geni'nde (The God Gene) birçok genin Tanrı inancının kaynağı olarak görülebileceğini ifade eder. Eser ismi sebebiyle yalnızca bir genin Tanrı ile ilişkili olduğu kanısı uyandırsa da Hamer, Tanrının yalnızca bir gen ile ilişkilendirilmesinin eksik ve hatalı olacağını ifade etmiştir (Hamer, 2004). Hamer'ın kitabında bahsi geçen genler kişinin yüce ve aşkın bir varlıkla ilişki kurduğu sırada ve dini/manevi tecrübeler deneyimlediği sırada hareketlenmeye geçen beyinde bulunan gen ve alanlardır. Aşkın olanla kurulan etkileşim sonucunda hareketlenmeleri sebebiyle Tanrı alanı, Tanrı geni ismi verilmiştir. Hamer'ın çalışma konusunun aşkın olanı bilimsel araştırma konusu edinmesi ve sınırlı bir çalışma grubunda çalışarak elde ettiği verileri genellemesi eleştirilere maruz kalmıştır. Hamer'in çalışmasıyla birlikte çok eskilere dayanan din-bilim çatışması tekrar gündeme gelmiştir. Hamer bu başlıkta bir araştırma yapmadan önce de alana dair çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmaların kapsamı daha geniş tutulmuş ve belirli bir genden ziyade beyindeki bazı bölgelerin Tanrı algısı ile

ilişkili olduğu ifade edilmiştir. Bunu ifade edenlerden biri Profesör d'Aquili'nin 1978'de yayımlanan çalışmasıdır. Söz konusu çalışmada profesör, parietal lobun Tanrı algısıyla ilgili olduğunu ifade etmiştir (D'Aquili, 1978). 2006 yılında da beynin prefrontal cortex" bölgesinin din ve inançla irtibatlandırabileceği ileri sürmüştür. Bu çalışma daha önce de inancı ve maneviyatı inceleyen diğer tüm çalışmaların devamı mahiyetindedir.

Din kavramı üzerine inceleme yaptığımızda Latince ve Arapça kökeni üzerine inşa edilmiş tanımlarla karşılaşmaktayız. Din kavramının Latince karşılığı "religion" olup, bu sözcük latince "raligio" kökünden türetilmiştir. McLeod din kavramının Latince kökeninden hareketle "insandan daha büyük ve aşkın bir güç ile insan arasındaki bağı" ifade etmek için kullanıldığını dile getirmiştir (McLeod, 1989). Mircea Eliade'ye göre de "Din", Latince "religio" kelimesinden türemektedir ve bu kelime ilahi olan ile insanlık arasındaki bağ veya ilişki anlamını taşır (Eliade, 2023: 10). Loewenthal, "Din terimi, kutsal olanın insan deneyimini yansıtır ve insanın aşkın olanla bağlantı kurma aracıdır." der ve din kelimesinin, bireyleri daha yüksek bir güçle bağlayan yapılandırılmış inanç ve uygulama sistemini ifade ettiğini belirtir (Loewenthal, 2017: 22). Bu tanımlamalardan yola çıkarak Otto, dinin doğasını özetlerken, "Din kutsalın tecrübesidir" ifadesini kullanmıştır (Hans, 1964). Bu tanım, dinin bireyler için manevi bir deneyim ve varoluş anlamını arama süreci olduğunu ortaya koyar. Otto, dinin bireysel tecrübe kısmına odaklanırken, Eliade dinin toplumsal yönünün bireysel yönünü etkilediği görüşüne sahiptir. Ona göre din, insanların yaşamlarını organize etme ve anlamlandırma konusunda kritik bir rol oynamaktadır. Bunun sebebi olarak ise dinin, toplumsal normların ve değerlerin temellendiği bir referans noktası olduğunu ve bu nedenle bireylerin davranışlarını etkileyen önemli bir faktör olduğunu ifade etmektedir (Eliade, 2023: 10). Loewenthal da dinin toplumsal yönüne vurgu yaparak dinin, bireylerin kimliklerini oluşturmasının yanı sıra, toplumsal dayanışmayı ve ahlaki değerleri pekiştirdiğini belirtir. Dinin, toplulukların bir araya gelmesini sağlayarak sosyal bütünleşmeyi desteklediğini ve bireylerin toplumsal rolleri konusunda bir çerçeve sunduğunu ifade eder (Loewenthal, 2017: 22).

Bu bağlamda, dinin derinlemesine incelenmesi, bireylerin içsel dünyalarının yanı sıra, toplumsal düzeyde dinin getirdiği düzen ve ahlak anlayışının anlaşılmasına da katkı sağlar. Bu incelemeler, dinin toplumsal dinamikler üzerindeki etkilerini anlamak için kritik bir önem taşır.

Din kavramının Arapçadaki etimolojik kökenini incelediğimizde ise din kelimesinin “deyn” köküne dayandığını görmekteyiz. Bu kök, genel anlamda borç, itaat veya yükümlülük anlamlarını içermektedir. Din âlimleri, bu kelimenin mastar veya isim olarak kullanıldığını belirtmişlerdir. Cevherî, Râgıp el-İsfahânî ve Şehristânî gibi önemli âlimler, dinin çeşitli anlamlarını açıklayarak “âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat” gibi tanımlar getirmişlerdir (Tümer, 1994).

Kur’an-ı Kerîm’de din kelimesi doksan iki yerde geçmekte ve farklı bağlamlarda kullanılmaktadır. Bu bağlamlar arasında zül, yönetme-yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslâm, şeriat, hudûd, âdet, ceza ve hesap gibi kavramlar yer almaktadır. Örneğin, Âl-i İmrân Suresi’nde “Allah katında din İslâm’dır” (Âl-i İmrân 3/19) ifadesi, İslâm’ın hak din olduğunu vurgulamakta ve diğer inançlarla karşılaştırıldığında, bu dinin yüceliğini ve geçerliliğini ortaya koymaktadır.

Arapçanın dil yapısı gereği bir kelime birçok farklı anlamı içerebilmektedir. Din de bunlardan biri olarak birden çok anlamı ve yorumu olan derin bir kavramdır. Kur’an-ı Kerîm’de ve İslâm düşüncesinde din, “Ceza ve Mükâfat” (Nûr, 24/25), “Üstün Gelme ve Hâkimiyet” (Nahl, 16/52), “İtaat ve Teslimiyet” (Bakara, 2:132), “Âdet, Yol ve Şeriat” (Kur’an-ı Kerim, 5/48) gibi çeşitli bağlamlarda ele alınmıştır.

İslâm alimleri de din kavramını Kur’an ve İslâm inançları ışığında tanımlamışlardır. Bunlardan öne çıkan bazı tanımlar şunlardır; Seyyid Şerîf el-Cürcânî din tanımında, dinin akıl ve irade sahibi bireylere gelen bir ilâhî emir olduğunu ifade eder. Zebîdî de dinin ilahi bir kanun olduğu ve akıl sahibi bireyleri muhatap aldığını, bireylerin din yoluyla tercihlerini hayırlı olana yönlendirdiğini belirtir. Tehânevî’de bu tanımları destekler mahiyette dinin, Allah tarafından konmuş bir kanun olduğunu ve akıl sahibi bireylerin kendi iradeleriyle şimdilerini (dünya hayatını) salâha, geleceklerini (âhîret hayatını) felâha ulaştıran çift aşamalı bir yöne sahip olduğunu ifade etmiştir (Tümer, 1994). M. Hamdi Yazır da din tanımında dinin, insanın hem bireysel hem de toplumsal boyutlarını kapsayan geniş bir çerçeve sağladığını ifade eder (Tümer, 1994). Yine İslam düşünürlerinden İbn Haldun, “Mukaddime” adlı eserinde dinin toplumsal yapı üzerindeki etkisini inceleyerek, dini inançların bir toplumun sosyal dayanışmasını ve ahlaki değerlerini nasıl pekiştirdiğini belirtir. İbn Haldun’a göre, din, toplumları bir arada tutan bir bağdır ve toplumsal normların belirlenmesinde aktif bir rol oynar (İbn Haldun, 1967: 165). Fazlur Rahman da İbn Haldun’un görüşünü destekler nitelikte “İslam” adlı eserinde İslam’ın birey ve toplum üzerindeki etkilerini ele alarak, dinin sosyal adalet ve ahlaki sorumluluklar konusundaki ilkelerini açıklar. Rahman, İslam’ın

sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda sosyal ve etik bir yaşam biçimi sunduğunu ifade eder (Aydın, 1990).

Yapılan literatür taraması ışığında; din tanımlarının hem Latince hemde Arapça kökeni ele alındığında; dinin, insanın aşkın olanla yani tanrıyla ilişkisini ek olarak bireyin iç ve dış dünyasının düzenini tesisini kapsadığı bilgisi ortaya çıkmıştır. İslam dini özelinde meseleyi ele aldığımızda da dinin, bireylerin ibadet ve ritüellerinin yanı sıra toplumsal düzen ve ahlak anlayışını da şekillendiren çok boyutlu bir yapı olduğunu ve İslam dininin sadece bireysel inanç ve ibadetler bütünlüğü değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, adaletin ve etik değerlerin belirleyicisi olarak da işlev gördüğünü ifade edebiliriz. Kuran-ı Kerim’de “Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun” (Tahrim, 66/6) ayeti, bireylerin kendi inançlarını yaşarken aile ve toplumla olan ilişkilerini de göz önünde bulundurmaları gerektiğini vurgular. Bu durum, İslam’ın bireysel sorumluluk ile toplumsal sorumluluk arasında nasıl bir denge kurduğunu gösterir. Bu sebeple, İslam’ın toplumsal yapı üzerindeki etkilerini anlamak hem bireysel hem de toplumsal düzeyde dinin sunduğu değerlerin ve normların daha iyi kavranmasına yardımcı olur. Araştırmanın konusu bu sebeple büyük önem teşkil etmektedir. Çünkü namaz bireysel bir ibadet gibi gözükse ancak insanın sosyal yapısı sebebiyle toplumsal etkiye sahip bir ibadettir. Dolayısıyla bu ibadetin incelenmesi dinin sosyal ve toplumsal yapısının yaşanan tutum değişikliklerine etkisini gözler önüne sermektedir. İktbal’in ifadesiyle “namaz bireyi yaratıcı ile yüzleştirerek onun tevazu ve sorumluluk duygusu sahibi olmasına yol açar”, bu ibadetinin bireylerce terk ediliş süreci ve hayatlarında yarattığı farklılaşma üzerine yapılan bu çalışma namazın yalnızca fiziksel bir ritüel değil, aynı zamanda ruhsal bir deneyim olduğunun da ispatı niteliğindedir (İktbal, 2022: 61-62).

2.4.1. Davranış Nedir?

Bu başlıkta ibadet kavramından önce ibadetlerin temelini oluşturan davranış kavramı ve davranışın bir çeşidi olan dini davranış ele alınacak ardından ibadet kavramı detaylı şekilde açıklanacaktır.

Psikoloji ve sosyoloji gibi alanlarda önemli bir yer tutan davranış kavramı, bireylerin sosyal normlar ve kültürel değerlerle nasıl şekillendiğini anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Psikolojide davranış kavramı, insanın iç ve dış âlemden aldığı etkiler neticesinde ortaya çıkan, bilgi, tecrübe ve kültüre göre şekillenebilen, gözlemlenebilir eylem ve tepkilerin bütünü olarak ele alınır (Ayverdi, 2020). James, davranışın zihinsel

süreçlerle bağlantısı üzerinde durmuş ve bireylerin düşünce ve duygularının, davranışlarını nasıl şekillendirdiğini ifade etmiştir (James, 2024). Skinner ise, davranışların çevresel etmenler ve ödüllere şekillendiği üzerinde durarak, öğrenmenin davranış üzerindeki etkisini incelemiştir (Slavin, 2019). Rogers, bireyin içsel motivasyonları ve deneyimlerinin, davranışlarını nasıl etkilediğine dair önemli bilgiler sunar ve insanın kendini gerçekleştirme çabasını ele alır (Rogers, 2011). Freud ise bilinçdışı süreçlerin davranış üzerindeki etkilerini inceleyerek, içsel çatışmaların bireylerin eylemlerini nasıl yönlendirdiğini belirtir (Freud, 2021). Albert Bandura da davranışın sosyal öğrenme teorisi yönünü inceleyerek, davranışın gözlem yoluyla öğrenilmesi ve taklit edilmesi süreçlerini ele almış, bireylerin çevrelerinden nasıl etkilendiği üzerinde durmuştur (Slavin, 2019). Tüm bu tanımların farklılıkları, davranışın çok boyutlu doğasından kaynaklanmaktadır. Psikoloji ve sosyoloji gibi alanlarda önemli bir yer tutan bu kavram, bireylerin sosyal normlar ve kültürel değerlerle nasıl şekillendiğini anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Çünkü davranışın şekillenmesinde sosyal normların ve kültürel değerlerin etkisi büyüktür. Budak'ın Psikoloji Sözlüğü'nde, "davranış, bireylerin içsel motivasyonları ve dışsal uyaranlar arasındaki etkileşimle şekillenirken, toplumsal normlar ve değerlerden de etkilenir" ifadesi, bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır (Budak, 2019: 192).

Larousse'un Felsefe Sözlüğü eserinde Davranış kavramı çok boyutlu bir perspektiften ele alınarak, bireylerin zihinsel süreçleri, motivasyonları ve duygusal durumlarının davranışları temelden etkilediği açıklanmaktadır. Psikanalitik kuramın kurucusu olan Freud, davranışları, bireyin bilinçdışı süreçlerinin ve içsel çatışmalarının bir yansıması olarak değerlendirilir. Yani bireylerin davranışları, içsel dürtüler ile sosyal normlar arasındaki çatışmaların sonucudur (Freud, 2001). "Davranış, bireyin çevresiyle olan etkileşimleri sonucu oluşur" ifadesiyle Cüceloğlu da Freud'u desteklemektedir (Cüceloğlu, 2005). Bu bağlamda, davranışlar bireylerin sosyal rollerine ve toplum içindeki statülerine bağlı olarak değişkenlik gösterir. Dolayısıyla davranışın analizi de bireylerin ruhsal sağlıkları ve sosyal ilişkileri hakkında derinlemesine bilgiler sunar. Sosyal psikoloji de tam bu noktada bireylerin toplumsal etkileşimleri üzerinden davranışlarını inceleyerek, bu etkileşimlerin nasıl oluştuğunu ve hangi faktörlerin etkili olduğunu araştırır.

2.4.2. Dini Davranış ve Toplumsal Etkileri

Sosyal psikoloji, davranışın topluma etki ettiği ve toplumdan etki aldığı noktaları ele alırken, din psikolojisi ise bireylerin dini inanç ve pratiklerinin, davranışları üzerindeki

etkilerini incelemektedir. Dini davranış, bireylerin inanç sistemleri ve dini değerleri doğrultusunda sergiledikleri eylemler bütünüdür. Özakpınar, dini davranışların, bireylerin ruhsal ve sosyal ihtiyaçlarını karşılama amacı taşıdığını belirtmektedir (Özakpınar, 2000: 62). Dini davranışlar, bireylerin ruhsal ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, sosyal bağlarını güçlendiren bir araç olarak da işlev görür. İbrahim Gürses, “dindarlık, bireylerin yaşamlarındaki belirsizliklerle başa çıkma becerilerini güçlendirebilir” ifadesiyle dindarlığın bireylerin kişilik özellikleri ve ruhsal durumları üzerindeki etkisine vurgu yapmaktadır (Gürses, 2010). Bu durum, bireylerin dini ritüeller aracılığıyla içsel huzur bulmalarını ve sosyal dayanışmayı artırmalarını sağlamaktadır. Çünkü dini ritüeller ve ibadetler, bireylerin topluluk içinde aidiyet hissini artırır. Buna ek olarak, dini inanç ve pratiklerin bireyler üzerindeki ruhsal etkileri, stres yönetimi, moral, destek ve toplumsal dayanışma gibi unsurlarla da yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, dini davranışların eğitici bir rol üstlendiği ve bireylerin toplumsal normlarla uyum içinde yaşamlarına yardımcı olduğu bilinmektedir. Hüseyin Peker, inançların bireylerin davranışlarını şekillendirdiğini ifade ederken, toplumsal olarak suç kabul edilen davranışların önlenmesinde dini motivasyonların önemini vurgulamıştır (Peker, 1990).

Paul E. Johnson da bireylerin inançlarının ve ibadet pratiklerinin ruhsal dengelerini ve toplumsal bağlarını güçlendirdiğini ifade etmiştir. Dini davranışlar, bireylerin kimliklerini pekiştirirken, aynı zamanda sosyal dayanışmayı artırdığı bilinmektedir (Peker, 1990).

Ali Rıza Aydın, bireylerin dini davranışlarını etkileyen temel faktörleri üç ana başlık altında toplamıştır:

1. Bireysel Psikolojik Durum: Bireylerin ruhsal sağlığı, inançlarına yönelik tutumlarını ve dini ritüellere katılım düzeylerini etkileyebilir. Kaygı, stres veya kişisel travmalar, bireylerin dini davranışlarını şekillendiren önemli unsurlardır. Dini pratikler, bireylere duygusal bir rahatlama ve huzur sağlarken, bu durumun yokluğu inanç sistemlerinde sorgulamalara yol açabilir.
2. Ailevi ve Sosyal Çevre: Aydın’ın çalışmasında, aile yapısının ve sosyal çevrenin dini davranışlar üzerindeki etkisi vurgulanmaktadır. Bireylerin yetiştiği aile, dini değerlerin benimsenmesinde kritik bir rol oynar. Sosyal çevre ise, bireylerin dini normları nasıl algıladığını ve bu normlara ne ölçüde uyduğunu belirler.
3. Toplumsal Normlar ve Değerler: Toplumun genel inanç yapısı ve dini normları, bireylerin davranışlarını yönlendiren önemli unsurlardır. Aydın, dini davranışların

bu toplumsal yapı içinde nasıl şekillendiğini analiz ederken, bireylerin toplumsal kabul görme arzularının bu davranışları pekiştirebileceğini ortaya koymaktadır.(Aydın, 2004)

2.4.3. Dini Tecrübe

Dini tecrübe, bireylerin ibadet sırasında yaşadığı öznel deneyimleri ifade eder. Johnson, dini tecrübenin kişilerin ruhsal durumları üzerindeki etkilerini ele alırken, bu deneyimlerin derinliği ve yoğunluğunun bireylerin inançlarına olan bağlılıklarını artırabileceğini belirtmektedir. İbadet, bireylerin ruhsal sağlığı, sosyal ilişkileri ve kimlik gelişimi üzerinde önemli bir rol oynamaktadır (Jhonson, 1986). Bu tecrübeler hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli sonuçlar doğurabilir. Dini tecrübe kavramı çeşitli disiplinler tarafından ele alınarak incelenmiş ve psikoloji, sosyoloji ve antropoloji gibi alanlarda önemli bulgular elde edilmiştir. Dini tecrübeler, bireylerin Tanrı ile olan ilişkilerini güçlendirebilir ve inançlarını derinleştirebilir. Öznel etkiye sahip dediğimiz dini tecrübeler üzerine yaptığı çalışmalarda Emile Durkheim, dini ritüellerin toplumsal aidiyet ve bireylerin psikolojik durumları üzerindeki etkisini vurgulamıştır (Durkheim, 2011). Paul E. Johnson, yaptığı çalışmalarda dini tecrübenin bireylerin içsel huzurunu sağlama ve stresle başa çıkma mekanizmalarını güçlendirme rolünü ortaya koymuştur (Jhonson, 1986). Psikolojik araştırmalar, dini tecrübelerin, bireylerin kaygı seviyelerini düşürme ve genel mutluluklarını artırma potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir (Jhonson, 1986). Dindarlık ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkiye dikkat çeken Gürses, dindarlığın bireylerde ruhsal huzur ve içsel denge sağladığını belirtir; “Dindarlık, bireylerin yaşamlarındaki belirsizliklerle başa çıkma becerilerini güçlendirebilir” (Gürses, 2010).

Sosyologlar, dini deneyimlerin sosyal birlikteliği ve toplumsal dayanışmayı artırabileceğini ifade ederler. Dini gruplar, bireylere destek ve sosyal bağlantılar sunarak, toplumsal aidiyet duygusunu pekiştirebilir (Kınsün, 2016). Gürses, bu bağlamda, dini deneyimlerin bireyler arasındaki sosyal bağları güçlendirdiğini ve toplumsal dayanışmayı artırdığını vurgular. Geertz bir antropolog olarak dini ritüellerin ve tecrübelerin kültürel normlar ve değerlerle nasıl etkileşimde bulunduğunu incelemiştir. Dini tecrübeleri, bireylerin anlam arayışları ve kültürel kimlikleri ile ilişkilendirerek bu minvalde dini pratiğin bireyler üzerindeki etkileri üzerine önemli bir bakış açısı sunar (Hasanov, 2014). Kültürel bağlam, yalnızca dini tecrübelerin biçimlenmesinde değil aynı zamanda bireylerin bu deneyimleri nasıl anlamlandırdıklarında belirleyici bir rol oynamaktadır. Gürses’in vurguladığı gibi,

“Dini tecrübe, bireylerin kimliklerini ve toplum içindeki rollerini belirlemede kritik bir unsurdur” (Gürses, 2010). Bu sebeple de alanda yapılacak araştırmalar, dini tecrübelerin daha geniş kitleler üzerindeki etkilerini ve bu deneyimlerin bireylerin yaşamları üzerindeki uzun vadeli sonuçlarını incelemeye devam etmelidir.

2.4.4. İbadetin Sosyal Bilimler Açısından Ele Alınması

İbadetin bireyler üzerindeki psikolojik etkileri, ruhsal huzur, dinginlik, toplumsal bağlar ve kimlik gelişimi başlıkları altında incelenebilir. İbadet, bireylere ruhsal bir rahatlama ve dinginlik sağlar. Johnson, ibadetlerin stres ve kaygıyı azaltma potansiyeline sahip olduğunu belirtmektedir. Düzenli ibadetler, bireylerin ruhsal sağlığını olumlu yönde etkiler ve bireylerin toplumsal bağlarını güçlendirir. Cemaate katılmak, bireylere sosyal destek sunarken, aynı zamanda toplumsal aidiyet duygusunu pekiştirir. Bu sosyal etkileşim, bireylerin ruhsal durumlarına olumlu katkılar sağlar. Aynı zamanda ibadetlerin, bireylerin kimliklerini şekillendiren önemli bir unsur olduğu bilinmektedir. İnanç ve ibadet pratikleri, bireylerin kendilerini tanımlama biçimlerini önemli derecede etkiler. Johnson, bu bağlamda dini tecrübenin bireylerin kimlik gelişiminde kritik bir rol oynadığını vurgular (Johnson, 1985). Dini davranış, bireylerin hem psikolojik hem de sosyal gelişimlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu sebeple dini davranışın psikolojik analizi, bireylerin ruhsal sağlığı ve sosyal ilişkileri hakkında derinlemesine bilgiler sunar ve bu durum, psikolojinin din ve davranışlar arasındaki karmaşık etkileşimleri anlamada önemli bir alan oluşturduğunu göstermektedir. Tüm bunlar sebebiyle ibadet yalnızca din bilimleri tarafından değil aynı zamanda sosyal bilimler perspektifinden de ele alınmaktadır. İbadet kavramı, bireylerin dini inançları doğrultusunda toplumsal ve kültürel bir bağlamda anlam kazanan önemli bir kavramdır. Önceki başlıklarda din ve dini davranış için ifade edildiği üzere ibadette sadece bireysel bir deneyim olmayıp, aynı zamanda toplumsal ilişkileri şekillendiren bir unsurdur. Birçok sosyolog ve antropolog, ibadeti toplumun değerlerini, normlarını ve kültürel kimliğini yansıtan bir etkinlik olarak inceler. Örneğin, Durkheim, dini ritüellerin toplumun kolektif bilincini pekiştirdiğini vurgulamıştır. Ona göre, dine ve ibadete yüklenen anlamlar, bireylerin toplumsal aidiyet hislerini güçlendirir (Durkheim, 2011). Yani ibadetlerin, bireylerin ruhsal ihtiyaçlarını karşılarken, sosyal bağlarını da güçlendirdiği ifade edilmektedir. Weber, dini inançların toplumsal yapı üzerindeki etkisini inceleyerek, ibadetin bireyler arasında sosyal dayanışmayı sağladığını ifade etmiştir (Weber, 1999). İbadetler, bireylerin ruhsal ihtiyaçlarını karşılarken aynı zamanda sosyal statü ve ekonomik

başarı ile de bağlantılıdır (Weber, 2023). İbadetlerin, bireylerin günlük yaşamlarında nasıl bir rol oynadığını anlamak için ise Bourdieu'nun "habitus" kavramı incelenebilir. Bu kavram bireylerin inanç ve ibadet pratiklerinin sosyal çevreleri ve yaşam koşulları ile şekillendiğini açıklar, böylece ibadetin toplumsal yapı ile nasıl ilişkilendiğini ortaya koyar. Bu durum, bireylerin ibadet anlayışlarını ve uygulamalarını da etkiler. Dolayısıyla, ibadet sadece bireysel bir deneyim değil, aynı zamanda sosyal bir yapı ve kültürel bir pratiğin yansımasıdır (Baltacı, 2018a).

İbadet, bireylerin psikolojik durumları üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir. Dini ritüellerin, stresin azaltılmasına, ruhsal huzurun sağlanmasına ve bireylerin kendilerini daha güvende hissetmelerine katkı sağladığı bilinmektedir. Psikologlar, ibadetin sağladığı toplumsal destek ve manevi tatminin, bireylerin psikolojik iyilik halleri üzerinde belirgin bir etkisi olduğunu belirtmektedir (Ayten, 2021). İbadet, sosyal bilimler açısından çeşitli boyutlarıyla ele alınabilen, bireylerin dini inançları doğrultusunda toplumsal ve kültürel bağlamda anlam kazanan bir kavramdır. Bu bağlamda, ibadetin çok yönlü doğası, psikologlar, sosyologlar ve antropologlar tarafından farklı açılardan incelenmiştir.

Bu elde edilen bilgilerden hareketle ibadetlerin, toplumsal değişim süreçlerinin önemli göstergelerinden biri olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Farklı dönem ve kültürel bağlamlarda ibadet anlayışları değişiklik gösterebilmektedir. Modernleşme, sekülerleşme gibi süreçler, bireylerin ibadetlerini ve dini pratiklerini etkileyebilir. Çalışma tam bu noktada Türkiye'de yaşanan toplumsal değişim ve dönüşümün ibadet üzerindeki etkilerini incelemektedir.

2.4.5. İbadetin Kavramsal Çerçevesi

Allah'a bağlılığı içeren ve onun adına yapılan tüm davranışlar ibadet olarak değerlendirilir. İbadet kişinin bağımlılık veya bağlılık şuurundan kaynaklanmaktadır. İbadet, bir kez yapılan ve sonra bırakılan bir davranıştan ziyade bir kez yapılmaya başladıktan sonra belirli dönem ve zamanlarda sürekli ve tekrar yapılması gereken; sürekli yapıldığı içinde failinde bir bağımlılık ve bağımlılık meydana getiren şeydir (Gürses, 2010). Gürses'in de ifade ettiği üzere ibadet, genel olarak "bir varlığa, özellikle bir Tanrı'ya, saygı, sevgi ve bağlılık göstermek amacıyla yapılan ritüel ve uygulamalar" olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım hem bireysel hem de toplumsal düzeyde uygulanabilen bir pratiği kapsar (Eliade, 2023). İbadet, dinî inançların ifadesi

olarak, bireyin ruhsal durumunu, toplumsal bağlarını ve etik değerlerini şekillendirir. Bu kavram, dinlerin temel bir bileşeni olarak, bireylerin ve toplulukların manevi yaşamlarını şekillendiren bir dizi ritüel, uygulama ve davranış olarak tanımlanabilir.

Farklı dinlerde ibadet kavramı, çeşitli anlam katmanları ve kültürel bağlamlarla zenginleşmiştir. Bu kısımda önce ibadet kavramının belirli dinlerde nasıl ele alındığı ve İslam dini özelinde nasıl açıklandığı incelenerek buna ek olarak ibadet kavramının psikoloji ile ilişkisine değinilecektir.

a) Hristiyanlıkta İbadet

Hristiyanlıkta ibadet, bireyin Tanrı ile olan ilişkisini güçlendiren bir deneyim olarak görülür. Kilise ayinleri, dua, şarkı ve diğer ritüeller, topluluk oluşturarak inananların bir araya gelmesini sağlar (Küçükhemek, 2021).

b) Yahudilikte İbadet

Yahudilikte ibadet, bireyin Tanrı ile olan ilişkisini düzenleyen kurallar ve ritüeller etrafında şekillenir. Şabat, dua ve dini bayramlar, Yahudi ibadetinin merkezindedir. İbadet, ahlaki sorumlulukları ve toplumsal adaleti de içerir. Tora'nın öğretileri, ibadetlerin sadece ritüel değil, aynı zamanda toplumsal sorumlulukları yerine getirme aracı olduğunu vurgular (Aydın & Oymak, 2021: 317-342).

c) Hinduizm'de İbadet

Hinduizm'de ibadet, "puja" olarak adlandırılan ritüellerle gerçekleştirilir. Bu ritüeller, bireyin Tanrı ile olan ilişkisini güçlendirir ve ruhsal gelişimini destekler. Hindu ibadetleri, kişisel ve toplumsal düzeyde anlam kazanır; sosyal adalet ve etik değerler, ibadetlerin önemli bir parçasını oluşturur (Güç, 2015).

d) Budizm'de İbadet

Budizm'de ise ibadet, bireyin aydınlanma yolculuğunu destekleyen bir pratik olarak kabul edilir. Meditasyon, ritüel ve öğretinin uygulanması, bireyin içsel huzurunu bulmasına yardımcı olur. Budizm, ibadeti sadece dışsal ritüellerle değil, aynı zamanda zihinsel ve etik gelişimle de ilişkilendirir (Güç, 2015).

e) İslam'da İbadet

İbadet, Arapça kökenli bir terim olup, "kulluk" anlamında kullanılmaktadır. İbadet, kelime anlamı olarak "kulun, Allah'a olan kulluğunu gösterdiği eylemler" şeklinde ifade edilebilir. İslam dininde ibadet, yalnızca belirli ritüelleri yerine getirmekle sınırlı

olmayıp, insanın hayatının her alanında Allah'a yönelmesini ve O'na itaat etmesini kapsayan geniş bir kavramdır. İbadet, kişinin manevi gelişimini destekler ve toplum içinde ahlaki değerlerin yayılmasına katkıda bulunur (Sinanoğlu, 1999). Kur'an-ı Kerim'de, ibadetin önemi ve amacı sıkça vurgulanmıştır. Örneğin, "Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etmeleri için yarattım" (Zâriyat, 51/56) ayeti, ibadetin insanın varoluş amacını oluşturduğunu ifade eder. Ayrıca, ibadetler, bireyin ruhsal ve sosyal hayatında denge sağlayarak, toplumsal dayanışmayı güçlendirir (Yazır, 2024, C.7: 267). Bu sebeptir ki ibadet, yalnızca ritüel ve eylemler değil, aynı zamanda bireyin hayatının her alanında Allah'a yönelmesi anlamına gelir. Kur'an'da ibadet, sosyal adalet, ahlaki değerler ve toplumsal sorumluluklarla da ilişkilendirilir.

İslam'da ibadetler farzlar ve nafileler olarak ayrılır. Namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetler farzdır. Nafile ibadetlerince çeşitliliği çoktur. Bir ağaç dikmekten, bir fakir doyurmaya hatta tebessüm etmeye kadar çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Müslümanların manevi ve toplumsal hayatlarını şekillendiren önemli unsurlardır.

İslam dininin temel taşlarından biri olan ibadet, bireylerin Allah ile olan ilişkilerini derinleştiren, ruhsal ve ahlaki gelişimlerine katkıda bulunan bir eylemdir. İbadetler aracılığı ile insan yaratılış amacını gerçekleştirmeye yaklaşır.

İbadetler, genel olarak ritüel ibadetler ve gündelik ibadetler olmak üzere iki ana kategori altında ele alınır. Ritüel İbadetler, namaz, oruç, zekât ve hac gibi belirli zaman ve şekilde gerçekleştirilen ibadetlerdir. Bu ibadetler, bireylerin Allah'a olan bağlılıklarını ve teslimiyetlerini ifade eder (Müslim, "Salah", 1). Gündelik İbadetler ise iyi davranışlar, ahlaki eylemler ve toplum yararına yapılan faaliyetlerin tamamıdır. Bu ibadet çeşidini diğer günlük davranışlardan ayıran niyet unsurudur. Bireyin, niyetinin ve davranışlarının, Allah'ın rızasına yönelik olması bu ibadet türünde çok önemli yere sahiptir (Buharî, "İman", 4).

2.4.6. İbadetin İnsan Psikolojisine Etkileri

İbadet, genel olarak Tanrı'ya veya ilahi bir güce yönelik saygı, sevgi ve bağlılık gösterme amacıyla yapılan ritüel ve uygulamaları ifade eder. Sosyal psikoloji açısından ibadet önceki başlıklarda da zikredildiği üzere, bireylerin kimlik inşası, sosyal etkileşimleri ve toplumsal normlara uyum süreçleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Çiftçi, 2022: 59-123). Psikoloji alanında ise bireylerin psikolojik iyilik halleri, stres yönetimi ve sosyal bağlılık gibi konularla ilişkilendirilir (Koenig & Al

Shohaib, 2021: 31-77). Araştırmalar, ibadet pratiğinin bireylerde olumlu psikolojik sonuçlar doğurduğunu göstermektedir (Kaya & Küçük, 2017).

Abraham Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşine dayanan teorisine göre, ibadet, bireylerin st düzey ihtiyaçlarını (kendini gerçekleştirme) karşılamalarına yardımcı olabilir. Bireyler, ibadet aracılığıyla manevi tatmin ve kimlik duygusu bulurlar (Kaba & Kula, 2024). Bowlby’nin bağlanma teorisine göreyse, ibadet bireylerin Tanrı ile olan ilişkilerini kapsar ve bireylerin Tanrı’ya olan güven duygusunu güçlendirerek, duygusal güvenlik sağlar (Kirkpatrick, 2006). Psiko-sosyal teoriye göre de ibadetin oldukça önemli bir rolü vardır. İbadet, bireylerin toplumsal bağlılıklarını artırır ve topluluk oluşturma sürecine katkı sağlar. Dinî topluluklar, bireylere sosyal destek sunarak ruhsal sağlıklarını destekler. İbadetin psikolojik etkileri, kültürel ve bireysel farklılıklara bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Farklı din ve kültürlerde ibadet biçimleri ve bu biçimlerin bireyler üzerindeki etkileri çeşitlilik arz etmektedir (Tweed, 2024). Örneğin, bir kültürde bireysel ibadetler ön plana çıkarken, diğerlerinde toplumsal ritüeller ne çıkabilir (G, 2015). Bu anlamda stres yönetimi, yaşam tatmini, duygusal istikrar ve dayanıklılık, kimlik ve aidiyet duygusu gibi temel unsurlar genel geçer zikredilebileceklerden bazılarıdır. İbadet, bireylerin stres ve kaygı düzeylerini azaltmada etkili bir mekanizma olarak kabul edilir. Araştırmalar, düzenli ibadet eden bireylerin, stresle daha iyi başa çıktıklarını ve ruhsal sağlıklarının daha iyi olduğunu göstermektedir (Kaya & Kk, 2017: 17-43). İbadet, bireysel düzeyde ruhsal rahatlama ve içsel dinginlik sağlarken, toplumsal düzeyde de sosyal bağları güçlendirir. Bu bağlamda, düzenli ibadet eden bireylerin psikolojik sağlıklarının daha iyi olduğu araştırmalarla desteklenmiştir (Jose, Koster, & Waal, 2017: 135-155). Namazın özünde yer alan “huşû” (saygı ve derin bir dikkat) kavramı, ibadetin birey üzerindeki ruhsal etkilerini göstermektedir (M’minn 23/1-2). Aynı zamanda ibadet, bireylerin yaşam tatminlerini artıran bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Dinî inançlar ve ibadet pratikleri, bireylere anlam ve amaç duygusu kazandırarak, yaşamın zorluklarına karşı dayanıklılık sağlar (Jose, Koster, & Waal, 2017: 135-155). Bu ritüellerin bireylerin duygusal durumlarını düzenlemelerine yardımcı olması açısından da dikkat çekmektedir. Meditasyon, dua veya ritüel uygulamaları, bireylerin zihinsel rahatlık bulmasına ve duygusal denge sağlamasına yardımcı olduğu bilinmektedir. Çünkü dinî ritüeller, bireylerin zor zamanlarda duygusal destek bulmalarına ve başa çıkma stratejileri geliştirmelerine yardımcı olur. Kur’an’da geçen “Namaz, hayasızlıktan ve kötülükten meneder.” (Ankebût 29/45) ifadesi, ibadetin ahlak ve

bireyin karakter gelişimi üzerindeki etkisini ortaya koyar (Lameei & Bilici, 2021). İbadet, öznel etkisi sebebiyle de bireylerin kimliklerini şekillendiren ve toplumsal aidiyet duygusunu güçlendiren bir unsurdur. İslam, bireyleri ibadet aracılığıyla bir araya getirir ve toplumsal dayanışmayı teşvik eder. Zekât ve fitre gibi ibadetler, toplumsal yardımlaşma ve yardımlaşma bilincini artırır (Buhârî, “Zekât”, 1).

Psikolojinin alanına giren tüm bu bahislerdeki yadsınamaz etkisi sebebiyle ibadet, bu bilim dalıyla yakında ilgilidir. İbadetin bir çeşidi olan namazın incelenmesi de bu sebeple önem arz etmektedir.

2.5. Namaz İbadetinin Tarihsel Arka Planı ve İslam Dini İçin Önemi

Namaz, İslam dininin beş şartından biridir ve dinin direği olarak nitelendirilir. Kur'an'da, diğer peygamberlerin haberleriyle birlikte namazdan bahsedilmesi, bu ibadetin insanlık tarihi kadar kadim olduğunu gösterir. Kur'an-ı Kerîm de peygamber kıssaları anlatılırken -şekilsel ve niteliksel ayrıntısı verilmeden- namaz ibadetinden bahsedilmiştir (Bakara, 2/83; Âli İmrân 3/39; Yûnus, 10/87; İbrâhim, 14/37-40). Farklı peygamberlere ait bu kıssalardan namazın insanlık tarihi kadar kadim bir ibadet olduğunu gösterir. Meryem sûresinde namaz bahsi zikredilirken anılan peygamberler arasında Hz. Âdem'inde ismi geçmiştir. Meryem sûresi 58 ve 59. ayetlerden hareketle namazın tarihsel süreçte ilk insana kadar uzandığı bilgisi ortaya çıkmaktadır (Şen, 2023; Meryem, 19/58-59).

Hiz. Muhammed (s.a.v.)'e vahiy gelmeden evvel Hanif dinine mensup olduğu ve bu dinde kesin olmamakla ve mahiyet ve şekil farkı olmakla birlikte namaz ibadetinin olduğu bilinmektedir. İslam dini özelindeki süreci ise tebliğin ilk yıllarına dayanmaktadır. Tebliğin ilk yıllarında, Mekke döneminde namaz kılınıyordu, ancak belirli vakitler ve şekil itibarıyla bu namazlar kesin bir sistematığe sahip değildi. Namazın bugün bilinen haliyle farz kılınması Medine'ye hicretten 1.5 sene öncesinde gerçekleşen Mi'rac hadisesiyledir. Öncesinde namaz sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa kılındığı hatta Kur'anda namaz bahsinin geçtiği bazı ayetlerin bu iki vakte işarette bulunduğu görüşü yaygındır (Yaşaroğlu, 2006; Tâhâ, 20/130; el-Mü'min, 40/55). Namaz, Mi'rac'ta doğrudan Allah tarafından farz kılındığı, Cebrail a.s.'in aracılığı ortadan kaldırıldığı için, bu ibadetin önemi katlanarak artmıştır (Buhari, Bed'ul-Halk, 1).

İslam'da günde beş vakit yerine getirilen namaz, Allah'ın emriyle yapılan bir ibadet olarak, müminlerin ruhsal ve sosyal yaşamlarını şekillendirir (Hafizoğlu, 2013). Farz,

vacip, sünnet ve müstehap türleriyle namaz hem dünyevi hem de uhrevi faydalar sağlar (Şentürk, 2023).

Çift yönlü bir ibadet olan namaz insanın iç ve dış dünyasını ilahi irade doğrultusunda yönlendirir, Müslüman kimliğini şekillendirir. Bu doğrultuda hem fiziksel hem de ruhsal sağlık üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Izutsu'ya göre, namaz insanın potansiyelini ortaya çıkarmada kritik bir rol oynar (Izutsu, 2024: 172).

Bu bölümde namaz ibadetinin çeşitli boyutları ele alınmıştır.

2.5.1. Namazın Tanımı, İslam'daki Yeri ve Önemi

Namaz, İslam'ın beş temel ibadetinden biri olup, kelime olarak Farsça'dan Türkçe'ye geçmiştir. Arapça “صلاة” kelimesiyle ifade edilmekte olup, genellikle “dua”, “niyaz” veya “ibadet” anlamına gelir (Yaşaroğlu, 2006; Tevbe, 9/103; Azhab, 33/43-56). Allah'ın emriyle Rasulullah'ın gösterdiği şekilde akıllı ve buluğ çağına ermiş olan her Müslüman'ın günde beş defa (sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı) yerine getirdikleri bir ibadettir (Izutsu, 2024: 172). İslam literatüründe ise namaz, Müslümanların Allah'a kulluklarını belirli hareketlerle ve sözlerle yerine getirdikleri dini bir ritüeldir. Bu dini ritüel Allah'ın emri ile farz kılınmış, nasıl yapılacağı ise peygamber aracılığıyla öğretilmiştir. Namaz ibadeti, her gün belirli vakitlerde yerine getirilmesi farz kılınan bir ibadettir. Bu vakitler sabaha karşı (fecd), öğlen (zuhr), ikindi (asr), akşam (maghrib) ve yatsı (isha) olarak beşe ayrılır. Yalnızca bedensel hareketleri kapsayan bir ibadet olmayıp, aynı zamanda ruhsal bir teslimiyetin, zihinsel bir odaklanmanın ve ahlaki bir disiplinin ifadesidir. Araştırma için yapılan mülakatlarda katılımcıların tamamı “Namaz kılmanın size kattığı ve sizden eksilttiği şeyler nelerdir?” sorusuna verdikleri cevaba “disiplin ve zaman yönetimini” eklemişlerdir. Günde beş vakit tekrarlanmasıyla bu ibadet, müminlerin ruhsal ve sosyal hayatını şekillendiren önemli bir yere sahiptir (Hafizoğlu, 2013: 32-35).

İbadetler, bireyin iç dünyasındaki derin duyguları yansıtan bir kulluk ifadesidir. İnsan, ibadetler aracılığıyla yaratılmış olduğunu ve bir var edeni bulunduğunu kabul ederek bu gerçeği dışa yansıtır. Namaz ise bireyin Rabbiyle buluştuğu biricik anı temsil eder ve bu ibadet, kişinin tutum ve davranışlarını düzenleme imkânı sunmaktadır. Namaz, insanın dış dünyada daha olumlu tavır geliştirmesine katkıda bulunur. Bu Kur'anı kerimde yer yer ifade edilmekle birlikte namazın insanı kötülüklerden alıkoyup/koruyup iyiliğe sevk eden unsurlar barındırdığı (Ankebût, 29/45) ifade edilmiştir.

Bireyin hayatında en çok etki yaratan davranış şüphe yok ki en sık tekrarlanandır. Bu bağlamda namaz ibadetinin birey üzerinde yarattığı etki de İslam dinindeki diğer ibadetlere nazaran günde beş defa tekrarlanması sebebiyle çok daha fazladır. İslam’da imanın ve kulluğun en temel göstergelerinden biri olarak kabul edilen namaz, İslam’ın beş şartından biri olmasıyla da İslam dini açısından önemini ortaya koymaktadır. Daha önce de zikredildiği üzere namaz, yalnızca bir ibadet biçimi değil, aynı zamanda ahlaki ve manevi bir disiplindir. “Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin. O, Allah’a ve Peygamberine iman edin...” (Nisa, 4/103) ayetinden hareketle namazın İslam’daki diğer ibadetlerle sıkı bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Namaz, insanın Allah’a yönelmesini, O’na teslimiyetini gösterirken, aynı zamanda ahlaki bir olgunlaşma sürecini başlatır. Peygamber Efendimiz (sav)’de “Namaz dinin direğidir. Kim onu terk ederse, dinini yıkmıştır.” hadisi şerifinde namazın önemini oldukça net şekilde ifade etmiştir (Tirmizî, “Salat”, 1).

2.5.2. Namazın Toplumsal ve Sosyal Önemi

Namaz, İslam toplumunun birliğini güçlendiren, bireylerin toplumsal sorumluluklarını hatırlatan ve sosyal adaleti pekiştiren bir ibadettir. Namazları cemaatle kılınması, bireyleri bir araya getirerek kardeşlik ve bir olma duygularını pekiştirir. Cemaatle kılınan namazda cemaatte bulunan herkes sosyal statü fark etmeksizin yan yana durur, aynı secdeye baş koyar ve aynı şekilde Allah’a ibadet eder. Peygamber Efendimiz (sav), cemaatle namaz kılmanın önemi hakkında “Cemaatle kılınan namaz, bireysel kılınan namazdan yirmi yedi kat daha faziletlidir.” buyurmuştur (Buhari, “Ezan”, 16). Bahsi geçen hadisten hareketle İslam’ın toplumsal birliğe verdiği önemi görmekteyiz. Toplumsal birliğin sağlanması adına bireyin teşvik edilişi aynı zamanda bireyin bu birliğe olan ihtiyacının da bir ifadesidir. Özellikle toplu kılınan namazlar, bireyler arasında sevgi, saygı, birlik, beraberlik, yardımlaşma ve dayanışma gibi sosyal değerlerin güçlenmesine katkıda bulunur. Cuma, bayram ve cenaze gibi cemaatle kılınan namazlar, Müslümanların toplumsal dayanışma ve sosyal destek sağlamasına olanak sağlar. İktbal, bu durumu şöyle ifade eder: “Bir arada ibadet etmek, toplumun bireyleri arasında bir bağ oluşturur ve sosyal dayanışmayı pekiştirir” (İktbal, 2022: 93). Herkesin eşit bir şekilde Allah’a yöneldiği bu ibadet, toplumsal hiyerarşileri ortadan kaldırarak, insanlar arasında bir kardeşlik bağı oluşturur. İktbal, bu özelliğiyle dinin, bireyler arasındaki sosyal çekişmeleri önleyerek barış ve huzuru sağladığını vurgular. Namazın, bireyin ruhsal ve psikolojik sağlığına katkısı da büyüktür. İbadetin, bireylerin yaşamına anlam ve amaç katmasının yanı sıra, sürekli bir gelişim duygusu,

kaliteli ilişkiler kurma, yaşamı etkin bir şekilde yönetme becerisi ve otonomi duygusunu güçlendirerek mutluluk ve psikolojik iyi oluşa önemli ölçüde katkı sağladığı yadsınamaz bir gerçektir (Kimter, 2015: 299-332).

Namaz, daha önce de bahsi geçtiği üzere çift yönlü bir ibadet olması sebebiyle bireylerin yalnızca fiziksel gerçekleştirdiği bir eylem olmayıp, gerçekleştiren için ruhsal, ahlaki ve manevi açıdan olgunlaşmayı pekiştirici etkiye sahiptir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) “Beş vakit namaz, bir insanın tüm günahlarını siler.” (Müslim, “Salat”, 17) hadisi şerifinde namazın günahları temizleme ve bireyi manevi olarak arındırma işlevine dikkat çekilmiştir. Namaz, bireyi sabırlı olmaya, disiplinli yaşamaya ve ruhsal olarak huzurlu olmaya yönlendirir. Modern psikoloji ve tıp literatüründe fiziksel hareketlerin psikolojik iyi oluşa ve ruhsal rahatlama katkı sağladığı tespit edilmiştir. Namazdaki fiziksel hareketlerin birey için hem bir egzersiz mahiyetinde oluşu hem de zihinsel sakinlik sağlama, namazın insan sağlığına katkılarının başlıca göstergeleridir (Efdal, 2023).

Namaza hazırlık sadedinde alınan abdest manen bir temizlenmenin yanı sıra bedenî olarak da sıhhat sebebidir. Abdest almanın dolaşım sistemi üzerindeki faydaları yapılan çalışmalarca da tespit edilmiştir; suyun vücuttaki belirli bölgelere uygulanması, damarların esnekliğini artırır ve kan akışını iyileştirir, özellikle ayaklar ve eller gibi uzak bölgelerdeki damarların güçlenmesine yardımcı olur. Abdestin bir diğer önemli faydası ise vücuttaki statik elektriği dışarı atarak, sinir sistemi ve cilt üzerindeki olumsuz etkileri ortadan kaldırmasıdır (Polat, 2020). Abdest aynı zamanda manevi bir arınma sağlar; bu, bireyin ruhsal olarak huzura ermesine, günlük yaşamın stresinden uzaklaşmasına ve içsel bir dinginlik kazanmasına olanak tanır (Şener, 1988). Sonuç olarak, abdest almak, sadece dini bir vecibe değil, aynı zamanda fiziksel ve manevi sağlık için önemli bir araçtır; bedensel sağlığı desteklerken, bireyi ruhsal açıdan da arındırır ve yeniler.

2.5.3. Namaz İbadeti ve Mahiyeti

Namaz, İslam’ın temel ibadetlerinden biri olup, mü’minlere hem dünyevi hem de uhrevi faydalar sağlamaktadır. İslam dininde ibadetlerin çeşitli türleri (farz, vacip, sünnet, müstehap) bulunmaktadır. Bu farklı ibadet türleri bireye manevi katkı sunmaktadır. Namazda yapılmakta olan hareketlerin sembolik anlamları bulunmaktadır. Bu hareketlerin sembolik anlamı, okunan dua ve surelerin gerçek anlamı mü’minin ruhsal dünyasında, kişilik ve karakterinin şekillenmesi de büyük

etkiye sahiptir (Şentürk, 2023). Bununla birlikte, namaz, insanın ruhsal dengesinin bozulduğu anlarda bir tedavi işlevi görür. Aksi takdirde, ruhta sıkıntı, gerilim, karamsarlık ve gönül darlığı baş gösterir. Namaz, ruhu rahatlatır, bedensel ve ruhsal sağlık açısından rahatlama sağlar. Yazır'ın belirttiği gibi, namaz, korku anlarında ümidi, emniyet durumlarında ise neşe ve huzuru artırır (Yazır, 2024: 72). Bu anlamda, namaz, modern çağda ruhsal rahatsızlıklar yaşayan bireyler için bir tür sağlık reçetesi işlevi görmektedir; sıkıntıyı giderir, gönlü rahatlatır, zihni berraklaştırır ve ruhu sükûnete kavuşturur (Nurbaki, 2023: 154-155). Namaz, gün içinde beş vakit de olsa, dünya telaşının hırçın etkilerinden uzaklaşarak, kişiye tevekkül duygusu kazandırır ve stresin etkilerini büyük ölçüde ortadan kaldırır. Namazın, bireyi huzura ve mutluluğa kavuşturma işlevi, ezanda yer alan “felah” (kurtuluş) çağrısında da açıkça zikredilmektedir. Çünkü kişi namaz ibadetiyle, sıkıntılarında arınmakla kalmaz aynı zamanda dünya meşguliyetlerinden uzaklaşarak ilahi huzura yönelme imkânı bulur. Peygamber Efendimiz (s.a.v.), zor zamanlarında müezzîn Bilal'e “Ey Bilal! Kalk, bizi namazla ferahlandır ver” diyerek, namazın ruhsal bir sığınak olduğunu ifade etmiştir (Ebû Dâvûd, “Edeb”, 86). Namaz, sadece Allah'a olan bağlılığı güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda insanın kendini tanımasına, iç görü kazanmasına ve hayatına anlam katmasına da yardımcı olur (Şentürk, 2023). Bu süreç, bireyin varlıklar ve dünya ile yeni bir bağ kurmasına olanak tanır ve hayatını anlamla doldurur (Fromm, 2023: 17-45). Namaz, insanın psikolojik iyi oluşunu destekleyerek, öz saygıyı artırır, ümit ve güven duygularını güçlendirir (Merter, 2012: 269). Çünkü birey namaz ibadetiyle birlikte hem yaratıcısının hem de kainattaki yerini ve yaratılışındaki mahiyeti kavrar. Bu vesileyle de kişi yaşadığı anlam kaybı yahut varoluşsal bunalım ve kafa karışıklığını giderir içsel huzura kavuşur. Ayrıca bireyin kendisine şah damarından yakın (Kaf, 50/16) olan yaratıcıyla sürekli olarak irtibatla olması da kendisini güvende hissetmesi için destekleyici bir rol oynar.

Namaz, sadece bir ibadet olmanın ötesinde, kişide olumlu değişikliklere yol açarak, psikolojik sağlığı güçlendirir (Karagöz, 2011: 31). Ancak, namazın bedensel hareket olmaktan çıkıp bu manevi derinliği kazanabilmesi için, sadece şekli hareketler ve lafzî ibadetler yeterli değildir. Bu ritüellerin kalpteki kulluk niyeti ve bilinciyle bütünleşmesi, Allah'a olan saygı ve huşu ile anlamlı hale gelmesi gerekmektedir. Ki namaz ibadetinin farzlarının ilki niyettir. Samimi niyet yapılan eylemi de samimi hale getirir. Niyeti samimi edilmiş ve Kur'ân ifadeyle dosdoğru kılınmış namazın (En'âm, 6/72) sağladığı huzur, yalnızca namaz esnasında değil, günlük hayata da sirayet eder.

Gazali'ye göre, namazın ruhu olan gönül huzuru, namazın her anında sağlanması gereken bir durumdur (Gazali, 2019: 91). İhlaslı bir şekilde kılınan namaz, insanı manevi zevklere ve ruhsal feyizlere kavuşturur. Bu huzur, kişinin dış dünyasında da psikolojik iyi oluşunu pekiştirir ve kişiyi sürekli olarak ruhsal denge içinde tutar. Sonuç olarak, namaz hem ruhsal hem de psikolojik açıdan insanı güçlendirir, ona huzur ve mutluluk verir, içsel dünyasında denge kurmasına yardımcı olur.

2.5.4. Namaz İbadetinin Sosyal Psikolojiyle İlişkisi

Din, sosyal bilimlerin en verimli araştırma alanlarından biri olarak uzun bir tarihsel geçmişe sahiptir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru, ekonomik ve toplumsal çalkantıların ortasında din, toplumsal düzeni sağlamak ve bireyler arasında birleştirici bir işlev görmek açısından önemli bir rol oynamıştır. Sosyolojinin kurucularından kabul edilen Comte, Durkheim, Marx ve Weber gibi düşünürler, dinin toplumsal yapıyı güçlendiren ve bireylerin kolektif bir anlam dünyası kurmalarına yardımcı olan bir olgu olduğunu savunmuşlardır. Durkheim, dinin toplumsal bütünleşme ve normların sürdürülmesi bakımından kritik bir işlevi olduğunu vurgulamış, Marx ise dinin egemen sınıfların ideolojik hâkimiyetini pekiştiren bir araç olarak rolünü açıklamıştır (Giddens, 2012: 582-583). Buna paralel olarak, psikoloji alanında da din ve maneviyat, bireylerin psikolojik gelişimlerini, kimlik inşalarını ve yaşamın anlamına dair anlayışlarını şekillendiren önemli faktörler olarak ele alınmıştır. Freud, James, Hall gibi erken dönem psikologları, dinin bireysel idrak üzerindeki etkilerini irdelemişlerdir. Daha sonraki dönemlerde de, psikoloji literatürüne katkı sağlayan tanınmış psikologlar, özellikle dinin ve maneviyatın bireysel psikolojiye olan etkilerini incelemiş, bu bağlamda dini ve manevi olguları psikolojik bütünlük ve kişisel gelişim açısından değerlendirmişlerdir (Kimter, 2015). Psikologlar, dinin sadece bir dışsal sosyal yapı olmanın ötesinde, bireylerin içsel deneyimlerini ve anlam arayışlarını yönlendiren bir araç olarak büyük bir öneme sahip olduğunu savunmuşlardır. Filozoflar ve teologlar da dinin ve maneviyatın bireysel ve toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini derinlemesine incelemişlerdir. Felsefe zaman zaman dini, insanın varlıkla ilgili anlamlandırma, düşünme ve derin sorularına cevap arayışında zihinsel bir kaynak olarak görmüştür (Peterson, Hasker, Reichenbach, Basinger, & Acar, 2019: 458).

Dinî inançlar, uygulamalar ve ibadetler, bireylerin psikolojik iyi oluşlarını, toplumsal yapıyı ve iletişimini yakından etkilemektedir. Bireyin davranışları, sadece dışsal ahlâkî kurallar ve toplumsal normlar ile şekillenmez; aynı zamanda onun mânevî inancı ve Yüce Yaratan ile olan bağı tarafından da derinden etkilenir. Bu bağlamda, namaz,

insanın hem içsel dünyasında hem de dışsal davranışlarında önemli, dönüşüm gerçekleştiren bir ibadet olarak öne çıkmaktadır. Bir önceki başlıkta namazın psikolojik iyi oluşla olan bağına değinmiştik, bunun yanı sıra da dinin insan hayatında en büyük etkisi bireyin anlam arayışını karşılaması ve insanın varoluşsal sorularını cevaplamasıdır. Başta Frankl'ın yaptığı çalışmalar ve birçok psikoloğun dini başa çıkma, din ve anlam arayışı, gibi çeşitli başlıklarda yaptıkları çalışmalar bu konunun önemini ortaya koymuştur. Namaz, İslam dininin beş temel şartından biridir ve ibadetlerin başı, dinin direği olarak ifade edilmiştir (Tirmizî, “İman”, 8). Bu açıdan hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli etkiler yarattığını bir önceki başlıkta da zikredilmiştir. Bu etkiler sebebiyle de namaz ibadeti sosyal psikoloji açısından oldukça önemlidir. Namazın bireyde uyandırdığı toplumsal aidiyet hissi, psikolojik iyi oluş hali ve karakter gelişimine etkisini sosyal psikoloji açısından ele alacağız.

Namaz, İslam'ın temel ibadetlerinden biri ve çift yönlü yani hem bedeni hem ruhi bir ibadet olması ve düzenli yerine getirilmesi sebebiyle, bireylerin sosyal, psikolojik ve ahlaki yapıları üzerinde derin etkiler yaratır. İbadetler arasında ilk olarak namazın farz kılınmış olması ve günde 5 defa yerine getirilmesiyle insanın en sık ve en düzenli gerçekleştirdiği ibadet olması sebebiyle bireylerin ibadet pratiğinde merkezî bir yer tutar. Bu sebeple de namaz İslam toplumlarında toplumsal ve bireysel düzeyde önemli etkiler yaratmıştır, konu insan ve toplum olunca bu etkiler psikolojiyle de yakından ilgilidir. Cemaatle birlikte yapılan ibadetler bireylerin toplumsal bağlarını pekiştirir, aidiyet duygusunu güçlendirir ve bireyleri statü ve ırk farkı gözetmeksizin bir araya getirir, bir değer ve birlik bilinci oluşturur. Namazda cemaatle kılınmasıyla birlikte toplum ve insan nezdinde bu türlü etkilere sahiptir. Bu bağlamda, namazın toplumsal düzeyde birleştirici bir işlevi olduğu söylenebilir. Sosyal psikoloji literatürüne göre, grup üyeliği ve aidiyet duygusu, bireylerin psikolojik iyi oluşu için önemli bir faktördür. Cemaatle kılınan namaz, bireylerin grup üyeliğini pekiştirir, toplumsal aidiyet duygusunu güçlendirir ve bireylerin sosyal destek ağlarını genişletir. Bu etkileşim, toplumsal bağlılıkların ve grup kimliğinin oluşturulmasında önemli bir rol oynar (Ülver, 2021). Ayrıca, namazın grup dinamiği içinde bireyler arasında empati, yardımlaşma ve dayanışmayı artırıcı etkileri vardır. İslam toplumlarında cemaatle yapılan namazlar, bireylerin sadece dini sorumluluklarını yerine getirmelerine olanak tanımakla kalmaz, aynı zamanda sosyal dayanışmayı da destekler (Sancaklı, 2018). Modern dönemde, özellikle sanayileşme ve kentleşme ile birlikte toplumda bireyselleşme eğilimleri artmış olsa da namaz hala toplumsal bağları pekiştiren önemli

bir unsurdur. Cuma namazı, bayram namazları ve cenaze namazları gibi toplu ibadetler, Müslüman toplumlarında bireylerin bir araya gelmesine, toplumsal dayanışmayı güçlendirmelerine olanak tanır. Bu durum, namazın sosyal psikolojik etkilerinin daha da güçlenmesine yol açmaktadır. Özellikle büyük şehirlerde yaşayan insanlar, namaz aracılığıyla yalnızlık hissini azaltmakta ve toplumsal aidiyet duygusunu tekrar inşa etmektedirler. Cemaate katılmak, bireylerin toplumsal bağlarını güçlendiren bir deneyim olarak, onları yalnız hissetmekten kurtarır ve sosyal bir aidiyet duygusu geliştirir (Sancaklı, 2018). Bu bağlamda, toplu ibadetler, bireylerin toplumsal sorumluluklarını yerine getirmeleri, birbirlerine yardım etmeleri ve dayanışma duygusunu güçlendirmeleri için önemli bir fırsat sunar. Toplu kılınan namazlar, bireyler arasında birlik, beraberlik ve dayanışma duygularını pekiştirir. Camiye giden müminler, sosyal destek sağlar ve toplumla bütünleşir (Buhârî, “Ezân”, 30:647; Ebû Dâvûd, “Salât”, 49:559). Hz. Peygamber, cemaatle kılmanın sevaplarının kat kat fazla olduğunu vurgulayarak bu konuda müminleri teşvik etmiştir.

Namazın belirli bir zaman diliminde, düzenli ve ritüelize edilmiş şekilde yerine getirilmesiyle bireyler, bu ibadet aracılığıyla akışta gerçekleşip strese sebebiyet veren olaylara bir mola vermiş olurlar bu da streslerinin azalmasına, kaygılarının yatışmasına ve zihinsel bir dinginliğe sebebiyet verir. Namazda gerçekleştirilen hareketlerin özellikle secde ve rükûnun bedensel hareketler gibi görünse de yalnızca bireylerin bedensel rahatlmasına yardımcı olmayıp aynı zamanda zihinsel ve ruhsal rahatlmasına yardımcı olduğu katılımcılarla gerçekleştirilen mülakatlarda gözlemlenmiştir. Psikolojik iyi oluş, bireyin yaşamındaki stres faktörleriyle başa çıkabilmesi, duygusal dengesini koruyabilmesi ve içsel huzurunu yakalayabilmesiyle ilgilidir. Namaz, bu açıdan bireylerin ruhsal iyilik halleri üzerinde doğrudan etki yaratır (Kimter, 2015).

Modern psikolojik araştırmalar, namazın bireylerin kaygı düzeylerini düşürme, depresyon belirtilerini azaltma ve genel ruh halini iyileştirme ve hayatı anlamlandırma da olumlu etkiler yarattığını göstermektedir (Kaya & Küçük, 2017: 17-43). Namaz, aynı zamanda bireylerin şükran duygusunu geliştirmelerine yardımcı olur ve anlam arayışında da kişiye katkı sağlar. Psikolojik olarak, yaşamın zorluklarıyla başa çıkabilmek, bireylerin ruhsal dayanıklılığını artırmak, bireysel bir güçlenme ve iyileşme süreci olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda, namaz, bireysel psikolojik iyilik hali için bir mekanizma oluşturur (Maslow, 1970). Namaz, bir pınar gibi sürekli akan, kurumayan ve insanı manevi olarak besleyen bir kaynaktır (Kutub, 2018: 69).

Hümanist ve transpersonal kuramlar din ve maneviyatın kişilikle ayrılmaz ilişkisini her fırsatta dile getirir (Kaba & Kula, 2024). Muhammed İkbal de bu görüşleri destekler mahiyette dinin birey için bir rehber işlevi gördüğünü belirtir. Birey, namaz gibi düzenli ibadetler aracılığıyla Yaratıcısı ile olan bağını güçlendirir. Namaz, insanı her gün belirli zamanlarda kendine döndürerek, içsel bir huzur ve dinginlik sağlar. İkbal, namazın bireyi yaratıcı ile yüzleştirecek ona tevazu ve sorumluluk duygusu kazandırdığını, ahlaki bilinç düzeyini arttırdığını ifade eder (İkbal, 2022: 61-62). Namaz, bireyin kendisini sorgulamasına ve eylemlerinin sonuçlarını düşünmesine yardımcı olur. Bu da, bireyi daha etik bir yaşam sürmeye yönlendirir (İkbal, 2022: 85). Mümin için, namaz sadece fiziksel bir ibadet olmanın ötesinde, yaşamının merkezinde bulunan, içsel bir güç kaynağı, bir umut ve taze bir nefes kaynağıdır. Bu yönüyle namaz, bireyi her zaman yenileyen, güçlendiren ve manevi bir derinlik kazandıran bir ibadet olarak hayatın merkezinde yer alır.

2.5.5. Namaz İbadetinin Birey Üzerindeki Etkileri: İç Dünya ve Karakter Gelişimi

İbadet, insanın iç dünyasını besleyen, onu Yüce Yaratan ile sürekli bir bağ içinde tutan önemli bir eylemdir. İslam dininde namaz, dinin direği olarak nitelenmesi ve ibadetlerin en sık tekrar edileni olarak kritik bir öneme sahiptir. Günde beş vakit kılınan namaz, bireyin Yaratıcısını hatırlamasını sağlarken, aynı zamanda içsel huzuru ve istikrarı da besler. Bu başlıkta namaz ibadetinin bireyin iç dünyasına ve karakter gelişimine olan etkilerini ele alacağız.

İnsanın dış dünyada fiziksel olarak gerçekleştirdiği namaza ait davranışların anlamı esasen namazın iç dünyasında gizlidir. Namaz, Müslümanların hayatındaki sorumlulukları ve etik değerleri yeniden gözden geçirmesine yardımcı olur. Bu nedenle İslam'da namaz, sadece bir ibadet değil, aynı zamanda bir ahlaki gelişim aracıdır. Kur'an-ı Kerim'de namazın, kişiyi kötü söz ve davranışlardan alıkoyduğu ifade edilir: "Namaz, hayasızlıktan ve kötülükten meneder" (Ankebût, 29/45). Bu ibadetle birey kendini kontrol etmeye başlar, sabırlı ve hoşgörülü olmaya teşvik olunur. Namazın bu tür etkileri, psikolojik literatürde "öz denetim" ve "bireysel sorumluluk" kavramlarıyla ilişkilendirilebilir. Namaz, bir yandan bireyi içsel olarak disipline ederken, diğer yandan onun toplumsal ve etik sorumluluklarını da hatırlatır (Kimter, 2015). Namaz, bireyi sadece bir ibadet yerine, aynı zamanda bir *manevî eğitim* aracı olarak şekillendirir. Namaz kılan kişi, her gün belirli zamanlarda Allah'a yönelerek içsel bir temizlik ve huzur bulur, bu da onun davranışlarını iyileştirir ve

toplumsal ilişkilerinde daha erdemli bir tutum sergilemesine olanak tanır. Taberî'ye göre, Yüce Yaratan ile insan arasında kurulan bu manevi bağ, bireyi sadece dini açıdan değil, ahlâkî açıdan da dönüştürür (et-Taberî, 1996, C.6: 379-380). Namaz, bir tür *içsel denetim* işlevi görür; kişinin kalbi ve zihni temizlenirken, dışa yansıyan davranışları da bu temizlikten etkilenir. Namazın insanın kötü söz ve davranışlardan korunmasına olan etkisi, Ankebût Suresi 45. ayetinde açıkça belirtilmiştir: “Namaz, hayasızlıktan ve kötülükten meneder” (Ankebût, 29/45). Burada, namazın bir *ahlâkî dönüşüm* sağlama işlevi vurgulanmaktadır. Namaz, sadece bir dini ritüel olmanın ötesine geçer ve bireyin ruhsal yapısını iyileştirerek, onu kötülüklerden uzak tutar. Eğer bir kişi namazı kılıyor fakat davranışları kötülükten arınmıyorsa, kişinin Allah'tan uzaklaştığının bir işaretidir (et-Taberî, 1996, C.6: 379-380). Bu noktada, namazın ahlâkî etkisinin, kişinin namazı gerçekten içselleştirip ona uygun bir yaşam tarzı benimsemesine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Zemahşerî'nin yorumu ise, namazın kötülüklerden alıkoyma işlevinin her namaz kılan kişi için geçerli olmayacağını belirtir. Burada, namazın kötülükten korunma ve erdemli davranış geliştirme gibi özelliklerinin, idealde namaz kılanlarda bulunması gereken özellikler olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, namazın yalnızca bir zorunluluk olarak yerine getirilmesinin yeterli olmadığını, aynı zamanda bir ahlâkî eğitim ve manevî olgunlaşma süreci olarak algılanması gerektiğini gösterir (Zemahşerî, 2020,C.5: 168-170).

Namazın, insanın bilinçlilik düzeyini geliştirme açısından da önemli bir rolü vardır. Bir müminin, sorumluluk ve bilinçlilik hassasiyeti ile şekillenen bir şahsiyet kazanması, namazın etkisiyle mümkün olur. Namaz, insanı yalnızca Allah'a yöneltmekle kalmaz, aynı zamanda sorumluluk ve öz disiplin duygusu kazandırır, müminin yaşamında “karakter inşa” sürecinin temel taşlarından birini oluşturur. Namaz, insanın ontolojik düzeyde kendisini ve yaratılışını kavrayarak, aşkın olana doğru yükselmesi için bir fırsat sağlar. Ancak namazın bu derin anlamı, sadece dışsal bir biçim olarak yerine getirilmesi kolay gibi görülebilir, oysa içsel farkındalık ve bilinçten yoksun bir kişi için namaz, ağır bir yük haline gelebilir. Bu, namazın yalnızca dışsal bir ritüel değil, aynı zamanda içsel bir derinleşme ve olgunlaşma gerektiren bir ibadet olduğunu gösterir. Kur'an, namazın bu zorluklarını ve içsel derinlik gereksinimlerini vurgularken, Bakara suresi 45. ayette “Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin, şüphesiz bunlar, Allah'a derin saygı ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir” şeklinde bir ifade kullanır (Bakara, 2/45). Bu ayet, namazın yalnızca ruhsal olgunlaşma ve teslimiyetle yerine getirilebileceğini, aksi takdirde namazın bir yük

haline geleceğini ifade eder. Yani, namaz, yalnızca bir bedensel hareket değil, bir bilinç durumu, bir teslimiyet ve içsel olgunlaşma sürecidir. Ancak Allah'a derin bir saygı duyan ve teslimiyetle boyun eğenler için namaz, bir güç ve ilahi yardım kaynağıdır. Gazâli'nin ifadesiyle, "namaz; şüpheden uzak inancın mesneti ve Allah'a yaklaşma vesilelerinin ilkidir" (Gazali, 2019). Dolayısıyla, namaz ibadeti, bireyin Yüce Yaratana duyduğu derin muhabbetin ve sorumluluk bilincinin temelini oluşturur. Huşû, insanın hareketlerinden dışa yansıyan ve kökleri kalpte olan; kişice hissedilen tevâzuyu, derin saygıyı ve teslimiyetle Allah'a yönelmeyi ifade eder. Yani, huşû, sadece bir içsel durum değil, kişinin tüm varlığıyla Allah'a yönelmesi, bedeninin, ruhunun ve aklının bir bütünlük içinde ibadete katılmasıdır (Şener, 1998). Yapılan mülakatlardaki katılımcıların %50'si namazı bırakma sürecinde huşûyu çeşitli sebeplerle kaybettiklerini ifade etmişlerdir. Burada vurgulanan, namazın derin bir bilinçlilik gerektirmesidir; bu bilinçlilik, bireyin şehâdet âlemine olan tutumunu düzenler ve ona içsel denetim kazandırır. Namaz, kişiyi yalnızca Allah'a yönelten bir ibadet olmakla kalmaz, aynı zamanda bireyin ruhsal ve zihinsel dengesini korumasını sağlar (Pişgin, 2020: 276). Kur'an'da da namazın kötülüklerden alıkoyucu bir rolü olduğu belirtilmiştir (Ankebût 29/45). Bu bağlamda, namaz bireylerin ahlaki değerlerini pekiştirir ve kötü alışkanlıkları bırakmalarına yardımcı olur. Zemahşerî'nin yorumuna göre, namaz kılmak günahların terkinde etkili bir unsur olunca, bir nevi günahlardan alıkoyucu olarak kabul edilmiştir. Bu, bireylerin toplumsal normlarla uyum içinde yaşamalarını sağlar (Zemahşerî, 2020, C.5: 168-170). Bu anlamda namazın etkisi, namaz kılan kişilerin ahlaki davranışlarını doğrudan etkileyen bir paradigma oluşturur.

Namaz, âhîret inancı ile desteklenen güçlü bir sorumluluk duygusu geliştirmek ve bu doğrultuda ibadet ve ahlâkî alanda olumlu, yapıcı davranışlar sergilemektir. Tam bu noktada günde beş defa tekrarlanması vesilesiyle bireye ahenkli bir ahlâkî disiplin kazandıran araç işlevi görür. Namaz, düzenli bir şekilde kılındığında, kişiyi sabır, gönül huzuru, adalet ve sorumluluk gibi değerlerle besler. Bu, bireyin ahlâkî kusurlarını aşmasına, tabiatındaki nankörlük ve bencillik gibi eğilimleri yenmesine yardımcı olur. Namaz, aynı zamanda kişinin toplumsal sorumluluklarını yerine getirmesine ve ahlâkî olgunlaşmasını sürdürmesine katkı sağlar (Me'âric 70/25-35). Bu durum, bireylerin günlük yaşamlarında da olumlu sonuçlar doğurur. Allah'ın düzenli zikri ve kulun yaratılmış olduğunun idraki bireyin fitratında bulunan olumsuzluklardan kurtulmasını sağlarken, ona hayatın bütününe kuşatan esaslı bir

değişiklik kazandırır ve disiplin kazanmasına yardımcı olur. Araştırmada yapılan mülakatlarda da namazın hem hayatlarını düzene sokmakta hem de kendi etik anlayışlarında etkili bir unsur olduğu farklı katılımcılarca ifade edilmiştir. Namaz, meditasyon benzeri bir süreçtir; bu süreçte birey, zihnini boşaltarak iç huzur bulur ve psikolojik rahatlama sağlar (Nurbaki, 2023). Namaz, bireylerin ruhsal durumları üzerinde doğrudan etkili bir ibadettir. Yapılan mülakatlarda da katılımcıların namaz kılarak ve o süreçte birlikte oldukları arkadaş grupları içerisinde çok daha huzurlu hissettikleri tespit edilmiştir. Jung ve Maslow gibi psikologlarda maneviyatın insanın psikolojik iyi oluşu açısından önemini ifade etmişlerdir (Kimter, 2015).

Tüm bu bilgilerden hareketle dış dünyada ortaya koyulan davranışların planlandığı yer, bireyin iç alemidir; bu nedenle, namaz, kişinin kendini değiştirmesi ve geliştirmesi için önemli bir araçtır.

2.5.6. Bir Rutin Olarak Namaz İbadeti ve Tutumlaşma Süreci

Namaz, insana geçici bir durum kazandırmanın ötesinde, ona hayatın bütününe kuşatan esaslı bir değişiklik kazandırmaktadır. Günde beş defa tekrarlanması hasebiyle insanın hayatıyla oldukça sıkı bir münasebet içerisindedir. İktbal, dinin sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bir yaşam biçimi olduğunu savunur (İktbal, 2022).

Namaz ibadetine yönelik tutum, bireylerin kişisel deneyimleri, sosyal çevreleri ve dini inançlarıyla şekillenir.

Tüm tutumlaşma süreçleri gibi namazında tutumlaşma süreci üç aşamadan oluşur:

1. Bilişsel Aşama: Birey, namazın anlamı, önemi ve faydaları hakkında bilgi edinir. Bu aşamada, dini eğitim ve aile etkisi büyük rol oynar. Örneğin, çocukken aileden alınan dini eğitim, namaza yönelik pozitif bir tutum geliştirilmesine katkı sağlar.
2. Duygusal Aşama: Namaz kılma deneyimleri ve bireyin ibadetle ilgili duygusal tepkileri bu aşamada oluşur. İbadet sırasında yaşanan manevi huzur ve bağlılık duyguları, bireyin namaza karşı olumlu bir tutum geliştirmesine yol açar.
3. Davranışsal Aşama: Birey, geliştirdiği tutuma göre namaz kılma davranışını sergiler. Bu aşamada, bireyler namazı düzenli kılmaya başlar ve bu, zamanla alışkanlık haline gelir.

Ez cümle namaz ibadeti, sadece fiziksel bir eylem olmayıp derin bir psikolojik deneyimdir. Bu ibadet İslam dininin merkezinde yer alır ve bireylerin ruhsal, sosyal ve ahlaki gelişimlerine katkıda bulunur. Yalnızca bir ibadet olmanın ötesinde,

bireylerin hayatlarını anlamlandıran ve yönlendiren bir unsurdur. Çünkü hakkı verilen namaz, bireyin hayatını başından sonunailmekilmek dokuyarak, onu doğrunun tarafına sevk eden kuşatıcı bir unsurdur (Me'âric 70/19-23). Namaz, günde beş defa olmak üzere belirli rutin dahilinde tekrarlanan bir ibadet olması hasebiyle kul, Rabbinin her zaman gözetleyici olduğu bilincini kazanarak değer yargılarını buna göre şekillendirir. Kişinin bireysel işleriyle ilgilenirken gün içinde belirli periyotlarla yaratıcısı ile kurmuş olduğu bu ilişki insana yaratılmış olduğunu ve bunun bilincinde olarak hareket etmesi gerektiğini hatırlatır. Kişi ibadetini bitirip geri döndüğünde dış dünyaya olumlu tutum ve davranışlarla yönelir ve kişiyi anlık tutarsız davranma yerine, istikrarlı ve ne yaptığını bilen bir konuma yükseltir. Bu olumlu tutum ve davranışlar bireyin önce yaratıcısına sonra kendine ve ötekine karşı sorumluluklarının bilinciyle ortaya çıkar. Özetle birey namaz ile ahlâkî bilinç düzeyini geliştirir. Belirli rutin dahilinde gerçekleştirilen namaz ibadeti sayesinde, bireyin karakter inşası olumlu yönde desteklenir (Şen, 2023). Zira karakter; “ruhta iyice yerleşen prensipler ve değerler vasıtasıyla, iradî olarak ortaya konulan eylemlerde ruhun istikrar kazanması durumu” olarak tanımlanmaktadır (Çamdibi, 2021: 32). Bu durum Hud suresinde geçtiği üzere ibadetlerin inşa ve ihya misyonundan kaynaklanmaktadır (Hûd 11/61).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE TEKNİKLERİ

Tez çalışmasının bu bölümünde araştırmanın yöntemi, çalışma grubu, verilerin toplanması ve verilerin analizi hakkında bilgi verilmiştir.

Araştırmada beş vakit namaz kılmayı tutum haline getirmiş ancak daha sonra bu tutumunda farklılaşma olan bireylerin yaşadıkları değişiklikleri ortaya koyabilmek adına nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır. Çalışma grubuna uygulanan yarı yapılandırılmış mülakat yöntemiyle bulgular elde edilecektir. Bahsi geçen yöntem ve desenin kullanılacağı bu çalışmada ayrıca alan taraması da yapılarak dini tutum değişikliği başlığı altında bireylerin namaz ritüelinde yaşadıkları değişim incelenmeye çalışılacaktır.

3.1. Kullanılan Yöntem

Nitel araştırma yönteminde amaç ele alınan konuyu netleştirecek ve derinleştirecek belirli olaylar, örnekler ve eylemler toplamaktır. Bu nedenle nicel bir veriden ziyade nitel verilerin önemi üzerinde durulur. Bu minvalde konuyla ilgili kitaplar, çalışılmış ve çalışılmakta olan tezler, İngilizce ve Türkçe makaleler ve çalışma kapsamında gerekli ulaşılabilecek tüm kaynaklara ulaşılarak çalışma zenginleştirilmiştir. Araştırmanın teorik çerçevesi, ilgili literatür araştırmalarındaki belgeler kullanılmak suretiyle dokümantasyon metodu kullanılarak oluşturulmuştur. Tezin konusu tutum değişiklikleri üzerine inşa edilmiştir bu minvalde durum analizinin yapılabilmesi için araştırma deseni, durum (örnek olay) çalışması olarak belirlenmiştir. Durum çalışmaları, bir durumu derinlemesine inceleyerek, o durumu oluşturan etkenlerin bütüncül bir yaklaşımla analiz edilmesini amaçlar (Şimşek & Yıldırım, 2013: 83). Durum (örnek olay) çalışması, belirli bir zaman diliminde yaşanan bir veya birkaç olayı, gözlem, mülakat, görsel-işitsel materyaller, dokümanlar ve raporlar gibi çeşitli veri toplama araçları kullanarak detaylı bir şekilde incelemeye olanak tanır (Creswell, 2007; Subaşı & Okumuş, 2017). Bu yaklaşım, incelenen durumu yalnızca yüzeysel bir şekilde ele almak yerine, derinlemesine anlamayı ve olayın tüm yönlerini anlamaya

yönelik bir metodoloji izler. Durumlar arasındaki farklılıklar nedeniyle, araştırma sonuçlarının genellenmesi belirli sınırlamalara sahip olsa da benzer durumların daha iyi anlaşılmasına ve bu konuda yeni örneklerin ve deneyimlerin geliştirilmesine katkı sağlanması beklenir (Şimşek & Yıldırım, 2013: 83). Bu tür araştırmalar, belirli bir durumu özgün koşullarında inceleyerek, genel sonuçlar elde edilmesinden ziyade, o duruma dair derinlemesine bir anlayış geliştirmeyi hedefler.

Araştırma yöntem ve tekniklerinin belirlenmesinin ardından, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nden gerekli etik kurul izni alınarak uygulama aşamasına geçilmiştir. Yarı yapılandırılmış mülakatlar, araştırmacıların belirli bir araştırma konusu veya soruları etrafında belirli bir konuyu keşfetmelerine olanak tanıırken, katılımcılara araştırmanın belirli yönleri hakkında daha fazla kontrol sağlar. Yarı yapılandırılmış mülakatlarda araştırmacılar, önceden hazırlanmış bir soru listesinden yararlanarak katılımcılarla etkileşim kurarlar. Ancak, katılımcıların verdiği yanıtlara göre, araştırmacılar yeni sorular ekleyebilir veya var olan soruları değiştirebilirler. Bu yöntem, araştırmacıların katılımcılardan ayrıntılı ve açıklayıcı yanıtlar elde etmelerine ve katılımcıların deneyimlerini ve düşüncelerini tam olarak ifade etmelerine olanak tanır. Yarı yapılandırılmış mülakatlar, özellikle insan davranışını, tutumları ve inançları araştıran çalışmalarda sıklıkla kullanılır. Bu yöntem, araştırmacıların katılımcıların deneyimleri hakkında ayrıntılı ve niteliksel veriler toplamasına olanak tanır ve araştırmanın belirli yönlerini daha derinlemesine keşfetmelerine yardımcı olabilir. Araştırma sürecine başlamadan önce, katılımcılara araştırmanın amacı, kapsamı ve süreçleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Katılımcıların, araştırmaya katılma konusunda gönüllü oldukları ve diledikleri zaman araştırmayı sonlandırabilecekleri vurgulanarak, "Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu" imzalatılmıştır (Bkz. Ek.1). Formda katılımcılara, araştırmaya katılımın tamamen gönüllülük esasına dayandığı, gizlilik ilkesine riayet edileceği ve kişisel bilgilerin güvenli bir şekilde korunacağı teminatı verilmiştir. Ayrıca, araştırmacının e-posta adresi formda yer almış, katılımcıların herhangi bir soruya veya endişeye dair doğrudan iletişime geçebilmeleri sağlanmıştır.

Bulgular bölümünde, katılımcılardan elde edilen veriler doğrultusunda doğrudan alıntılara yer verilerek, katılımcıların görüşlerine dayanan analizlere odaklanılmıştır. Araştırmanın güvenilirliği ve geçerliliği açısından, verilerin tutarlılık ve teyit edilebilirlik ilkelerine uygunluğu dikkatle incelenmiştir. Bu bağlamda, araştırma

süreci boyunca elde edilen verilerin doğruluğu ve güvenilirliği üzerine titizlikle çalışmalar yapılmıştır.

3.2. Çalışma Grubu

Bu çalışmanın ana teması, namaz ibadetinde tutum değişikliğine uğrayan bireylerin sosyo-psikolojik açıdan incelenmesidir. Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalarda genellikle geniş bir çalışma grubu yerine, belirli bir olguya dair derinlemesine bilgi sağlayacak daha küçük ve homojen bir grup seçimi yapılmaktadır (Türnüklü, 2000: 544). Bu bağlamda, çalışma grubunun seçiminde önemli olan, sayıca çok olmaktan çok, araştırmacının belirli bir konuya dair yeterli bilgiye sahip olan bireyleri seçmesidir. Zira asıl amaç, geniş bir bilgi yelpazesi yerine, araştırmacının ihtiyacı olan bilgi miktarına ulaşmaktır (Türnüklü, 2000: 548). Bu sebeple, bu çalışma belirli bir konuda derinlemesine bilgiye sahip bireyleri incelemeyi hedefleyen çalışma grubu yöntemiyle oluşturulmuştur (Baltacı, 2018).

Çalışmanın inceleme alanı, namaz ibadeti hususunda tutum değişikliğine uğrayan bireyler olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda, 21-40 yaş aralığında, namaz ibadetini düzenli olarak yerine getirirken sonrasında ibadeti terk eden bireyler, çalışma grubunu oluşturmuştur. Katılımcılar, kolay erişilebilir bireylerin seçildiği kolaylık örnekleme (convenient sampling) yöntemiyle belirlenmiştir (Erkuş, 2013). Bu yaklaşım, araştırmanın amacına uygun olarak, belirli bir grup hakkında derinlemesine bilgi toplanmasını sağlamıştır.

Tablo 3.1. Katılımcı Bilgileri

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum	Mezun Olunan Lise	Eğitim Alınan Üniversite	Meslek	İkamet Edilen İl
K1	Kadın	29	Bekar	Anadolu İmam Hatip Lisesi	Uludağ Üniversitesi/ Tıp	Asistan Doktor	İstanbul
K2	Kadın	27	Bekar	Açık Öğretim Lisesi	İstanbul Cerrahpaşa Üniversitesi/ Psikoloji	Öğrenci	İstanbul
K3	Kadın	21	Bekar	Açık Öğretim Lisesi	Bursa Teknik Üniversitesi/ Fizik	Öğrenci	Bursa

K4	Kadın	28	Bekar	Anadolu İmam Hatip Lisesi	Trakya Üniversitesi/ Boşnak Dili ve Edebiyatı	Kuyumculuk	Bursa
K5	Kadın	29	Evli	Anadolu İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/ İlahiyat	Ev Hanımı	Ankara
K6	Kadın	27	Bekar	Anadolu İmam Hatip Lisesi	Atatürk Üniversitesi/İ lahiyat	Çalışmıyor	Bursa
E1	Erkek	30	Bekar	Fen Lisesi	Dokuz Eylül Üniversitesi/ Tıp	Asistan Doktor	İzmir
E2	Erkek	25	Bekar	Anadolu İmam Hatip Lisesi	Erciyes Üniversitesi/ Enerji Sistemleri Mühendisliği	Enerji Sistemleri Mühendisi	İstanbul
E3	Erkek	26	Bekar	Anadolu Lisesi	İstanbul Teknik Üniversitesi/ Mekatronik Mühendisliği	Mekatronik Mühendisi	İstanbul
E4	Erkek	32	Bekar	Anadolu Lisesi	Kahramanma raş Sütçü İmam Üniversitesi/ Veterinerlik	Veteriner Hekim	İstanbul

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Mülakata katılım sağlayan bireylerin genel özellikleri tablo 3.1’ de verilmiştir. Tabloda katılımcıların isimleri açık bir şekilde ifade edilmemiştir. Katılımcı kodları; cinsiyetlerine göre K-E (Kadın/Erkek) şeklinde belirtilmiştir.

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

3.3. Verilerin Toplanması

Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, katılımcının kendini daha açık ifade edebilmesi için açık uçlu sorularla hazırlanmış ve gerektiği takdirde formel hali üzerinde aslına sadık kalarak düzenleme yapılarak muhatabına uygun hale getirilebilecek ve katılımcının verdiği özgün cevaplar ile kişinin düşünce ve tutumlarını daha doğru bir şekilde öğrenilmesine olanak sağlayacak bir tekniktir. Bu yöntem ile ulaşılmak istenen sonuç bir hipotezi test etmek değil, kişilerin deneyimlerini bütünsel olarak anlamaya çalışmaktır (Türnüklü, 2000: 544). Bu bağlamda Ankara, Bursa, İstanbul ve İzmir illerinde yaşayan 21-40 yaş arasındaki farklı meslek ve eğitim seviyelerine sahip bireylerle yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Sorular, katılımcılar yönlendirmelerden ancak örneklerle açıklanarak katılımcılara yöneltilmiştir. Bu araştırmada veri toplama aracı olarak kullanılan mülakat sorularının hazırlanması sürecinde literatür taraması yapılarak araştırmanın amacına uygun olarak soru havuzu oluşturulmuştur. Oluşturulan bu taslak üzerinden tez danışmanım ve çeşitli akademisyenlerin görüşleri de değerlendirilerek, sorular seçilmiş ve tez çalışmasının son kısmında belirtildiği üzere nihai halini almıştır. Hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu 28 soru içermektedir. Görüşme soru listesi ekte yer almaktadır (Ek II). Görüşme soruları İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi 33 Lisansüstü Eğitim Enstitüsü etik kurulu tarafından incelenerek onay almıştır. Bahsi geçen 16/02/2024 tarih ve 2024/01 sayılı belge çalışmanın sonunda yer almaktadır (Ek III). Mülakatlar katılımcıların uygunluklarına göre yer ve zaman belirlenerek kararlaştırılmıştır. Görüşmeler aşamasında gizlilik ilkelerine dikkat edilerek katılımcıların kişisel verilerinin korunacağına dair bir doküman imzalatılmıştır. Görüşme sürecinde verilerin sağlıklı ve detaylı şekilde incelenebilmesi için katılımcıların izni ile ses kaydı yapılmıştır.

3.4. Verilerin Analizi

Araştırmada çalışma grubunu temsil eden katılımcılar ile yapılan mülakat sonucunda elde edilen veriler araştırmacı tarafından incelenerek değerlendirilmiştir. Mülakatlar ses kayıtları aracılığıyla toplanmıştır. Notta transkripsiyon yazılımından yardım alınarak transkripsiyonu yapılan metnin eksik ve hatalı yerleri araştırmacı tarafından düzeltilerek ve görüşmeler metin haline çevrilmiş ve elde edilen veriler analize hazır hale getirilmiştir. Toplanan veriler Microsoft Word 2024 programında kodlanarak, Microsoft Excel 2024 programında kod anahtarı oluşturulmuştur. Oluşturulan kod anahtarı üzerinden tekrarlayan temalar belirlenmiş, ve bu temalar üzerinden görüşmelerdeki katılımcı beyanları incelenmiş, elde edilen bulgular teorik çerçeve de dikkate alınarak yorumlanmıştır.

3.5. Geçerlilik ve Güvenilirlik

Bilimsel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirlik yaygın olarak kullanılan önemli iki ölçüttür. Güvenilirlik, geçerlilik ve genellenebilirlik terimleri sıklıkla nicel araştırmalarla ilişkilendirilen kavramlardır. Geçerlilik araştırma ölçülmek istenen özelliğin doğru ölçülmesi ve sonuçlarının geçerliliği için kullanılmaktadır. Araştırmacının çalıştığı konuda tarafsız bir veri elde etmesi ve sonuç çıkarmasıdır (Karataş, 2015, s. 76). Güvenilirlik ise araştırmada ölçülmek istenilen özelliğin ne derece doğru ölçüldüğü ile ilgilidir. Nitel araştırmalarda elde edilen verilerin analiz edilmesi, değerlendirilmesi ve elde edilen sonuçların doğruluğu, araştırmacının yetkinliğiyle doğru orantılıdır. Bu sebeple çalışma konusu ile ilgili bilgiye sahip uzman kişilerin çalışmayı farklı yönleriyle incelemesi geçerlilik ve güvenilirlik için önem arz etmektedir (Başkale, 2016: 24). Bu bağlamda güvenirlik ve geçerlilik aşaması, kodlayıcının kodlarının uzman incelemesinden geçirilmesi ve doğrudan alıntılarla desteklenerek elde edilen veriler alanında uzman iki akademisyence değerlendirilmiştir.

Araştırmanın geçerlik ve güvenirliği dört basamakta gerçekleştirilmiştir (bkz. Tablo 3.2.).

Tablo 3.2. Araştırmanın Geçerlilik ve Güvenirliği

Geçerlilik	İnandırıcılık (İ Geçerlik)	eşitleme ve Uzman incelemesi
	Aktarılabirlik (Dış Geçerlilik)	Ayrıntılı betimleme (doğrudan alıntı)
Güvenirlik	Tutarlık (İ Güvenirlik)	Tutarlık incelemesi
	Teyit Edilebilirlik (Dış Güvenirlik)	Teyit incelemesi

Kaynak: şimşek H. ve A. Yıldırım (2013). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri 9. Baskı. İstanbul: Seçkin Yayınları, s. 299.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI

4.1. Demografik Değişkenler

10 katılımcı ile gerçekleştirilen araştırmada namaz ritüelinde değişim yaşayan bireyler arasında erkek bireyleri tespit etmek ve yaşadıkları tutum değişimi hakkında mülakat yapmaya ikna etme hususunda çeşitli güçlüklerle karşılaşmıştır. Erkeklerin yaşadıkları değişim üzerine konuşmakta kadınlara nazaran daha çekimser davranış sergilediklerini ifade etmek gerekir. Yapılan mülakat ile tamamen gönüllü katılımcıların, araştırılan konuyla ilgili görüşleri, deneyimleri, yorumları ve tutumları gibi bilgilere ulaşılması hedeflenmektedir.

21 ila 32 yaş arasında değişen katılımcıların yaş ortalaması 27'dir. Görüşmecilerin %90'ının (n=9) medeni durumu bekar, %10'u (n=1) evli ve iki çocuk sahibidir. Katılımcıların %40'ı (n=4) erkek, %60'ı (n=6) kadındır. Katılımcıların %50'si (n=5) İstanbul, %30'u (n=3) Bursa, %10'u (n=1) Ankara ve %10'u (n=1) İzmir'de olmak üzere hepsi büyükşehir kategorisine sahip illerde yaşamaktadır. Katılımcıların tamamı büyükşehirlerdeki üniversitelerde okumakla birlikte %80'i (n=8) lisans mezunu, %20'si (n=2) ise halihazırda lisans öğrencisidir. Öğrenci olan katılımcılar geçimleri için ailelerinden destek alırken geriye kalan katılımcıların %70'i (n=7) kendi hayatlarını iadem ettirmektedir. Çalışmakta olan katılımcıların %50'si (n=5) ailesinden ayrı yaşamakta olup, %20'si (n=2) ailesiyle aynı evde yaşamaktadır. Katılımcılardan %10'u (n=1) ev hanımı olup açık öğretimden 2. Üniversite okumaktadır. Katılımcıların tamamı kendi alanlarında ve farklı alanlarda eğitimler alarak (4 yıllık) üniversite eğitimiyle yetinmeyip çeşitli programlarla eğitim seviyelerini yükselttiklerini belirtmişlerdir. Üniversite okuyan katılımcıların bölümlerine bakıldığında, %20'si (n=2) Tıp, %10'u (n=1) Fizik, %10'u (n=1) Veterinerlik, %10'u (n=1) Enerji Sistemleri Mühendisliği, %10'u (n=1) Mekatronik Mühendisliği, %10'u (n=1) Psikoloji, %10'u (n=1) Boşnak Dili ve Edebiyatı, kalan %20'si (n=2) İlahiyat Fakültesi'nden mezunudur.

Tablo 4.1. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Kategori	Alt Kategori	Sıklık	Yüzde %
Medeni Durum	Evli	1	10
	Bekar	9	90
Cinsiyet	Erkek	4	40
	Kadın	6	60
Yaşadıkları Şehir	İstanbul	5	50
	Bursa	3	30
	Ankara	1	10
	İzmir	1	10
Eğitim Durumu	Lisans Mezunu	8	80
	Lisans Öğrencisi	2	20
Eğitim Alanı	Tıp	2	20
	Fizik	1	10
	Veterinerlik	1	10
	Enerji Sistemleri Mühendisliği	1	10
	Mekatronik Mühendisliği	1	10
	Psikoloji	1	10
	Boşnak Dili ve Edebiyatı	1	10
	İlahiyat	2	20
Ekstra Eğitim Durumu	Okul Dışı Eğitim Katılımı	10	100
Meslek Durumu	Çalışan	7	70
	Ev Hanımı	1	10
Geçim Kaynağı	Öğrenci	2	20
	Aile Desteği	2 (Öğrenci)	20
	Kendi Geçimini Sağlayan	7 (Çalışan)	70
Yaşam Durumu	Ailesiyle Birlikte Yaşayan	2	20
	Ailesinden Ayrı Yaşayan	5	50
	Ev Hanımı	1	10

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.2. Katılımcıların Dindarlık Geçmişi

Katılımcıların ebeveynlerinin eğitim düzeyinin ortaokul, lise ve üniversite şeklinde değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Katılımcıların aileleri geleneksel İslami

hassasiyetlere sahip dindar bireylerden oluşmakla birlikte dindarlık dereceleri, dini yaşayış şekilleri açısından aileler arasında farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca dini ritüeller, bilgi edinme şekli, bir dini grup üyesi olup olmaması gibi alanlardaki tutumlar değerlendirilerek ulaşılmıştır. Katılımcıların %90'ı (n=9) anne ve babasının %10'u (n=1) ise yalnızca annesinin namaz kıldığını ifade etmiştir. Katılımcıların ailelerinin dindarlık durumları hakkındaki veriler değerlendirildiğinde katılımcıların %50'lik (n=5) kısmı inanç, bilgi ve ibadet odaklı yaşarlarken kalan %50 lik (n=5) kısmının da inanç ve ibadetle yaşayıp, dinin bilgi boyutundan ziyade gelenek ve kültür odaklı bir yaşam sürdürdüğü tespit edilmiştir. İkinci kategoride bulunan ailelerde yetişen katılımcılar dini eğitimlerini kurumsal dil örgütleri tarafından (Diyanet kursları, İmam Hatip Lisesi, İlahiyat Fakültesi), aile çevresindeki kişiler veya arkadaş çevresi tarafından almışlardır.

Tablo 4.2. Katılımcıların Ebeveyn Bilgileri

Ebeveyn Bilgileri	Açıklamalar
Ebeveynlerin Eğitim Düzeyi	Ortaokul, Lise, Üniversite olarak değişkenlik göstermektedir.
Ebeveynlerin Dindarlık Durumu	Geleneksel İslami hassasiyetlere sahip dindar bireylerden oluşmaktadır. Ancak dindarlık dereceleri ve dini yaşayış şekilleri farklılık göstermektedir.
Ebeveynlerinin Namaz Durumu	10 katılımcının 9'u anne ve babasının, 1'i ise yalnızca annesinin namaz kıldığını ifade etmiştir.
Dindarlık ve Yaşama Yönelik Tutumlar	10 katılımcının ebeveynlerinin 5'i inanç, bilgi ve ibadet odaklı yaşarken, diğer 5'i ise gelenek ve kültür odaklı bir yaşam sürdürmektedir.
Dini Eğitim Kaynakları	İlk kategoride yer alan ailelerde yetişen katılımcılar dini eğitimini ailelerinden alırken, ikinci kategorideki ailelerde yetişen katılımcılar, dini eğitimlerini kurumsal dil örgütleri (Diyanet kursları, İmam Hatip Lisesi, İlahiyat Fakültesi),

	aile veya arkadaş çevresinden almışlardır.
--	--

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Katılımcıların %20'si (n=2) İlahiyat Fakültesi mezunu, %50'si (n=5) İmam Hatip Lisesi mezunudur ve devletin resmi din eğitimi kurumlarında kurumsal bir din eğitimi görmüşlerdir. Bu mezuniyetler haricinde katılımcıların 8'inin resmi olmayan dinî eğitim veren kurslarda kısa ve uzun süreli eğitimler aldığı ve bu kursların bağlı olduğu dini grupların katılımcılar için bir diğer önemli bir bilgi kaynağı olduğu bilinmektedir. Katılımcıların ilişkisi olan dini gruplar; Süleyman Efendi Cemaati (1), Menzil Cemaati (3), Nur Cemaati (1), İsmail Ağa Cemaati (1) ve Akabe Vakfı Cemaati (1)'dir.

Tablo 4.3.: Katılımcıların Mensup Oldukları Dini Grup Bilgileri

Dini Grup	Sıklık	Yüzde %
Süleyman Efendi Cemaati	1	%10
Menzil Cemaati	3	%30
Nur Cemaati	1	%10
İsmail Ağa Cemaati	1	%10
Akabe Vakfı Cemaati	1	%10

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.3. Bireylerin Sekülerleşme Süreçleri

İnanç değişikliği ve din değiştirme süreçleri, bireylerin yaşamları boyunca karşılaştıkları çeşitli faktörler tarafından şekillenmektedir. Sekülerleşme, bireylerin aidiyet hissettiği mevcut inanç sistemlerini terk ederek farklı bir inanç sistemine yönelmelerini ifade ettiği gibi sahip olduğu inanç sistemine getirdiği yeni yorum ve bakış açısını da ifade etmektedir. Bu süreç, bireylerin yaşamlarında sosyal, ekonomik ve psikolojik faktörlerden etkilenen karmaşık bir yapıdır. Giddens (1990), modernitenin bireylerin inanç sistemlerini nasıl etkilediğini ele alırken, modern toplumların sunduğu seçeneklerin artmasının din değiştirme olasılığını yükselttiğini ifade etmektedir. Ona göre, bireyler, geleneksel inanç sistemlerinin sunduğu sınırlamalardan kaçmak ve daha esnek inanç yapıları aramak amacıyla alternatif dinlere yönelmektedirler. Benzer şekilde, Charles Taylor (2014) "Seküler Çağ" adlı çalışmasında bireylerin din değiştirme motivasyonlarını anlamada toplumsal bağlamın önemini vurgular. Taylor, modernleşme ile birlikte bireylerin farklı inanç sistemleri arasında seçim yapma özgürlüğü bulunduğunu ve bu özgürlüğün dinî inançların yeniden

değerlendirilmesine yol açtığını ifade eder. Böylece, bireyler, modern toplumların sunduğu çeşitli inanç alternatifleri arasında kendi kimliklerini bulma çabasına girebilirler. Zukerman gençlerin yaşadığı sekülerleşmenin nedenlerini dokuz başlık altında toplamış bu dokuz maddeye ek olarak karakter yapısı din ve dindarlık ile uyuşmayan bireylerin doğaları gereği seküler kaldıklarını dile getirmiştir (Köse, 2023: 186). Yaptığımız mülakatalar neticesinde Zukerman'ın dokuz maddesinden altısının katılımcıların yaşadığı inanç dönüşümü ve tutum değişiminde etkisinin olduğu gözlemlenmiştir. Bunlar; talihsiz hayat tecrübelerinin ardından gerçekleşen sorgulama, dinden uzaklaşmış veya uzak olan arkadaş, eş ve sevgilinin etkisi, dindarlığın sağ cenah ve muhafazakârlıkla ilişkilendirilmesi (grup aidiyeti ve dışlanma korkusunun etkisi), karşı cinsle olan ilişkiler hususunda din kaynaklı aşırı baskı, aldıkları öğretilerde dinin azap, cehennem gibi ürkütücü öğeler, dindar bireylerin takındığı yargılayıcı ve ikiyüzlü tutumdur (Köse, 2023: 186).

Bu bağlamda kişisel deneyimlerde önemli bir etkiye sahiptir. Freud (1927), “Bir Yanılsamanın Geleceği” adlı eserinde dinin bireylerin psikolojik yapıları üzerindeki etkilerini ele alarak, bireylerin içsel huzur arayışlarının din değiştirmeye neden olabileceğini belirtmektedir. Freud'a göre, mevcut inanç sistemlerinin sunduğu açıklamalar yetersiz geldiğinde, bireyler yeni inanç sistemlerine yönelme eğiliminde bulunurlar. Zukerman'ın da zikrettiği üzere kişisel kayıplar veya travmatik deneyimler, bireylerin din değiştirme kararlarını tetikleyebilir. Mülakatlar sırasında yöneltilen “Namaz kıldığınız süreçte yani bu kararı almadan evvel travmatik bir olay ve büyük değişimler yaşadınız mı?” sorusuna katılımcıların %40'ı travmatik bir olay yaşadıkları ve bunun neticesinde inançlarında değişim ve dönüşüm ifade etmişlerdir (Tablo 4.8.).

K.1 bu süreci “*Tam o zaman annemlerin boşandığı zamandı, annemle babam ayrıldı ve işte böyle zihnimde kurduğum mutlu Müslüman aile kavramı falan yok oldu. Hayatım boyunca hiçbir zaman mutlu olamayacağımı anladım, istediğim şeylere ulaşamayacağımı hissettim. Sadakatli, mutlu ve her şey rağmen bir arada olabilen aile kavramı yıkıldı. O yok olunca onunla birlikte her şey silindi zihnimden. İnandığım her şey bitti. Yaratılış inancım var, materyelist veya ateist falan değilim ancak din ve kurallarının hepsinin erkekler tarafından uydurulduğunu düşünüyorum. Yine o dönem bir tacize uğradım ve yanımda kimse yoktu muhafazakâr çevreden abi, abla dediğimiz*

kimse yoktu. Belki o dönem yanımda birileri olsaydı böyle olmazdı. Çok çaresiz hissediyordum.” şeklinde ifade etmiştir.

K.2. ise “Obsesif var bende, o süreçte hatırlıyorum artmıştı. Artık panik atak falan geçirmeye başlamıştım. Küçüklikten gelen bir şey bende, derin ama yurttayken bu artıyordu. O zaman psikiyatriye gidip ilaç tedavisi ve terapi almıştım, çok büyük bir depresyon yaşadığımı hatırlıyorum, yani bence uzun zamandır depresyondayım zaten. Sonra zaten üniversiteye geldim ve inanç şeklimde yaşadığım değişim burada da devam etti. Sonunda görünür bir hal aldı ve hem tesettürü bıraktım hem de namazı. Ama hala Allah’a inanıyorum, sadece inanç şeklim değişti.” sözleriyle yaşadığı süreci ifade etmiştir.

E.1. “Ben o süreçte nişanlıydım, İslamî usullere göre tanışmıştık ailemin de istediği biriydi bende tamam dedim. Ama o benim mesleğimdeki sosyalliği kaldıramadı ve en son aileler anlaşarak nişan bozuldu. Ama işte o süreçte ben aile evine dönmüştüm bir yandan TUS çalışıyor bir yandan hastahane de yoğun bakımda çalışıyordum. Tam pandemi zamanıydı, yoğun bakımda tam Covid’in en yoğun olduğu dönemdi. Bir günde 5 kişi falan ölüyordu. Ölümle çok içiçe olduğum bir zamandı aynı zamanda çok sosyal hayatım da yoktu. Nişanı yeni atmıştım ama bunu düşünmeye konuşmaya fırsatım olmamıştı zaten hep çok yoğun çalışıyordum. Bir yıl kadar böyle gitti. Bu süreçte zor bir durumdaki arkadaşşıma para vermiştim, ailem buna tepki göstermişti derken bunların hepsi benim dini inanç ve düşüncelerimde etkisi oldu. O zamanlar bu kadar farkında değildim olanların bendeki etkisine ama bugün daha çok etkisinin olduğunu görüyorum.” şeklindeki ifadeleriyle üst üste gelen travmatik olayların (romantik ilişkinin bitişi, sosyal çevre değişikliği ve yoksunluğu, zorlu şartlarda çalışma) etkili olduğu görülmektedir.

K.3. de “Namazı bıraktığım o dönemde aniden yatılı kaldığım kurstan çıktım, bir anda toparlandım ve çıktım. Sonrasında yine çok sevdiğim bir arkadaşşımla ani’den yollarımız ayrıldı. Çok kopuşlar yaşadım o dönemde. Bir anda ortamım değişti. Çevremde hiç kimse yoktu yani hiçbir arkadaşım yoktu, görüştüğüm hiç kimse yoktu. Çok aşırı yalnızdım ve ben öyle bir insan değilim yani yalnızlıktan hoşlanan bir insan değilim. O çok yalnız kalış dönemi benim için açıkçası işte tam işte bu vakit de bu namazlarım sekteye uğramaya başladı. O dönem inanç serzenişleri de çok ciddi anlamda

yaşadım” sözleriyle bu kararı almadan önce kendisi için travmatik olaylar yaşadığını dile getirmiştir. Yine katılımcılardan biri olan E.2. “ekonomik dar boğazdan geçtiği ve ebeveynlerinin ayrıldığını bu sürecin dini tutumunu etkilediğini” ifade etmiştir. Diğer bir erkek katılımcı da E.3. de “yaşadığı romantik ilişkinin dinde yerinin olmadığı düşüncesiyle çok büyük suçluluk duygusu hissettiğini, bunu takip eden süreçte partnerinden ayrıldığında kalben huzurlu hissedeceğini düşünürken aksine huzursuz hissettiğini, pandemi ve sosyal çevre yoksunluğunun kendisini çok ciddi sarstığını ve yaşadığı değişimi tetiklediğini” ifade etmiştir.

Travmatik olaylar haricinde önemli olan faktörden biri ise toplumsal değişimlerdir. Ertoyl (2013), “ Türkiye’nin Modernleşme Sürecinde Din Eğitimi ve Yabancılaşma Sorunu “ eserinde, modernleşmenin bireylerin din algılarını nasıl etkilediğini inceler. Bu bağlamda, bireyler toplumsal normların değişmesiyle birlikte geleneksel inançlardan uzaklaşma eğilimi gösterebilirler. Toplumsal normlar etkisiyle yaşanan değişimler her zaman toplumun tamamen yaşadığı bir zihinsel değişim olmayıp bazen bireyin dahil olduğu gruplar aracılığıyla da şekillenir. Bu bağlamda en etkili olan ise inançsız arkadaş, eş ve sevgilidir (Köse, 2023: 186). Katılımcıların %80’inin dini tutum değişikliğini yaşadığı süreçte çevre değişikliği yaşadığı tespit edilmiştir (Tablo 4.7.). E3’ün yaşam alanı olan evini paylaştığı arkadaşlarının inançsız oluşu bu etkiyi en fazla hisseden olmasına sebebiyet vermiştir.

Modernleşme ile birlikte bireyler, mevcut kimlik yapılarını sorgulama ve yeni kimlikler geliştirme fırsatı bulurlar. Bu süreç, bireylerin mevcut olan yapının sorgulanması, kendilerini bulma ve sosyal çevreleriyle uyum sağlama çabalarıyla doğrudan ilişkilidir. Dini pratiklerdeki evrim de bireylerin din değiştirme kararlarını etkileyen önemli bir unsurdur. Bireyler, toplumun dini pratiklerine olan bağlılıklarının azaldığını veya yeni dini ritüellerin toplumda nasıl algılandığını gözlemleyerek alternatif inanç sistemlerine yönelebilirler. Bu değişimler, bireylerin dini pratiklerini sorgulamalarına ve yeni inanç sistemleri arayışına girmelerine yol açabilir.

K.4. tutum ve inanç değişikliğine giden sürecini “O dönem dışarıdaki geleneksel yapıya bir aykırılık hani bir zıtlık baş gösterir ya bu da böyle bir şeydi. Ya böyle dönem dönem şey olur ya hani bizim düşüncemiz daha doğrudur, bizim bakış açımız daha doğrudur kafası. Dışarıdaki geleneksel yapının aksine gitmek, toplumun yaptığı, o herkesin yaptığı şeyi küçük görme dönemi olur. Yani herkes klasik, geleneksel. Sen geleneksel yapıya aykırısın,

geleneksel yapının dışındadır. O dinin içine girmiş o hurafeleri inkâr ediyorsun. Onlara öfke duyuyorsun falan. Bu sürecin sonunda şöyle bir Allah tasavvuru oluşmaya başladı bende. Rabbin bu kadar küçük detaylara takılmaz. Bu kadar küçük detaylardan seni yargılamaz. Mesela bu hala düşünce yapısına sahibin zaten ama sadece tutunlarım değişti yani. Namazın biraz şekillerini değiştirmeye başladım. Daha salaş, biraz katı kuralları inkâr ederek kılıyordum sonra başım açık, namaz kılmaya başladım. Belli bir dönem sonra dedim ki, yani bunun da bir şey yok çünkü işte Kur'an'da yok yani, Kur'an'da işte şu yok, Kur'an'da bu yok falan böyle. Bize dayatılan şeylerin Kur'an'da bir karşılığı yok vs. Eee, işte bazı düşünceleri Kur'an'a, bazı hurafeleri Kur'an'da dayatanlara karşı bir kin besliyorsun içten içe. Sonucunda da kafamı kapatarak namaz kılmak zorunda değilim, elimi böyle tutmak zorunda değilim, Allah bu kadar küçük detayları takılmaz falan gibi bir noktaya vardım.” şeklinde ifade ederek, toplumun genel geçer kabul görmüş normlarının kişi üzerinde olumlu yani pekiştirici etki yaratabileceği gibi olumsuz yani negatif itici bir etkiye de sahip olduğunu göstermiştir.

Kadınların dini kimlikleri üzerine yapılan araştırmalar, din değiştirme süreçlerinin cinsiyet bazında nasıl farklılaştığını ortaya koymaktadır. Yapıcı'ya (2016) göre, kadınların toplumsal rollerinin dönüşümü, onların dini kimliklerini yeniden şekillendirmelerine ve dolayısıyla din değiştirme kararlarına yol açar. Yaşanan sekülerleşmeyi anlamada farklılaşma, soğuma ve yabancılaşma kavramları önemli bir çerçeve sunmaktadır. Farklılaşma (differentiation), bireyin toplumdaki soyutlanması ve sağlıklı bir bağ kurma zorluğunu ifade eder. Giddens (1990), bu durumu, bireylerin kişisel tatmin arayışlarının azalması ve sosyal yapı içinde anlam ifade etme duygularının körelmesi ile ilişkilendirir. Birey, kendisini ve toplumu anlamlı bir bütün olarak görmekte zorlanırken, entelektüel bir karmaşa yaşar. Bu anlam parçalanması, sosyal ortamda hissettiği yabancılaşmayı derinleştirir. Diğer yandan, soğuma (disenchantment) kavramı, bireyin sosyal rollerindeki tatminsizliğin artması ile ilgilidir; Berger (1999) bu durumu sosyal sistemin his ve heyecanlar açısından renksiz ve tatsız hale gelmesi olarak tanımlar. Birey, toplumun sunduğu normlar ve roller içinde kendini yeterince ifade edemediğinde, sosyal yaşamda duyduğu heyecan ve tatmin azalır. Son olarak, yabancılaşma (alienation) durumu, birey ile toplum arasındaki bağın tamamen kopmasını ifade eder. Cüceloğlu (2005) bu olguyu destekler şekilde bireyin sosyal bir aktör olarak kendisini toplumun dışında hissetmesini

vurgular; bu durum, bireyin sosyal sistemin bir parçası olmaktan uzaklaştıkça yeni bir kimlik arayışına girmesine yol açar. Bazen de dine ait olanın bir zümreyle irtibatlandırılması durumundan rahatsız olur ve bu yolla da yeni bir yapılandırma yönelir (Köse, 2023:186).

Bu durum K.3'ün “*O dönemde çevremde hiç kimse yoktu yani hiçbir arkadaşım yoktu, görüştüğüm hiç kimse yoktu. Çok aşırı yalnızdım ve ben öyle bir insan değilim yani yalnızlıktan hoşlanan bir insan değilim. O çok yalnız kalış dönemi benim için açıkçası işte tam işte bu vakit de bu namazlarım sekteye uğramaya başladı*” örtüşmektedir.

Bu üç kavram, modern bireyin sosyal sistemle olan karmaşık ilişkisini ve bu ilişkiden kaynaklanan psikolojik etkileri anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Dolayısıyla, birey toplumsal normlarla çatışırken, kendi kimliğini yeniden tanımlama ve sosyal yaşamda anlam arayışı içinde olabilir; bu durum, bireysel tatmin ve toplumsal bağlılık arasındaki dengenin nasıl bozulduğunu gözler önüne sermektedir.

Her din değiştirme ve sekülerleşme deneyimi kendine özel süreçlere sahip olmakla birlikte genelde takip edildiği gözlenen bir sıralama mevcuttur. Yapılan çeşitli kaynak taramalarında sekülerleşmenin genelde şu sıralamada geliştiği tespit edilmiştir:

1. **Gerginlik Hissetme:** Birey, mevcut inancında bir huzursuzluk veya tatminsizlik hisseder.
2. **Dinî Bir Problemi Çözme Çabası:** Birey, hissettiği gerginliği çözmeye çalışır; eğer başarılı olursa süreç durur.
3. **Arayış İçinde Olma:** Problemi çözemeyen birey, diğer inançlara yönelir.
4. **Kritik Eşik:** Birey, yeni bir inanç sistemine geçiş için karar verme aşamasına gelir.
5. **Etkin Bağ Oluşturma:** Yeni dinin müntesipleriyle bağı kuvvetlendirir.
6. **Yeni Dinî Grup Dışındaki Kişilerle İletişimi Azaltma:** Birey, eski sosyal çevresinden uzaklaşır.
7. **Yeni Dinî Grup Üyeleri ile Yoğun İletişime Geçme:** Birey, yeni topluluğu ile daha fazla etkileşimde bulunur (Zafer, 2021).

Bu çalışmada yapılan mülakatlardan hareketle bireylerin sekülerleşerek namaz ritüelinde yaşadıkları tutum değişikliği sebepleri 8 tema altında toplanmıştır.

4.4. Tutum Değişikliğini Etkileyen Faktörler

Tutum değişimi, çok katmanlı, dinamik ve bireysel bir yapıdır. Yaptığımız çalışma sosyal psikolojik perspektiften bakıldığında, bu süreç basit bir “din terk etme” eyleminden ziyade, kompleks bir kimlik yeniden inşası ve özne merkezli dönüşüm sürecidir. Katılımcıların tamamı tutum değişikliği yaşamadan evvel çeşitli travmatik hadiseler ve bir dizi yaşam sorunuyla karşılaşmışlardır. Bunlar, sağlık sıkıntıları, ailevi problemler, duygusal ilişki problemleri, ekonomik dar boğaz gibi geniş bir alanı kapsamaktadır. Yaşadıkları hadiseler neticesinde bireyler dini inançlarında ve bu inançların tezahürü olan uygulamalarında çeşitli değişiklikler yaşamışlardır. Bazı bireylerin yaşadıkları zorluklarla mücadele ederken dinî bir başa çıkma yöntemi olarak kullandığı bilinmektedir (Aytan, 2021). Kimi bireyler ise bunun aksine yaşadıkları zorluklarda kurumsal din algısından uzaklaşma, bazı inançsal sorgulamalar ve inanç değişimi yaşadığı gözlemlenmiştir.

Katılımcılardan E3’ün namaz ritüelini bırakarak yaşadığı tutum değişikliği süreci hakkındaki şu sözleri;

Namaz çok büyük bir kilit bir şeydi benim için. Onu bırakmak yani bırakamıyordum aslında. Bazı düşüncelerimi zayıfladığını fark ediyordum. İman kilidi gibiydi, Allah’la aramda olan bağım gibi bir şey. Sonra yavaş yavaş bazı düşüncelerimin değiştiğini fark ediyordum. İmanî tanımları, zayıf kalan düşünceler geliştirdiğimi fark ediyordum. Daha sonra Allah’la olan aramdaki bağ zayıfladığımı düşünene düşünene düşünene en son namazı kılmayınca bir şey hissetmeme başladığım fark ettim. Ve bir tıkla kıldığım zaman şey oluyordu. Samimiyetsiz bir davranış geliyordu çünkü bazı davranışlarımın ciddi çeliştiğini düşünüyordum İslamiyet ile. Günah işliyordum, işte haram sevda olayı. Ama başlangıcı bir süreç şeklindeydi, işte bu düşünceler vardı, arada dersten dolayı, yoldan dolayı kaçırıyordu, kendime kaçtı yapacak bir şey yok diyordum, vicdan azabı çekiyordum ama sonra buna üzülmemeye başladığımı fark ettim.

Tutum değişikliğinin bir anda gerçeklemeyip, zamanla bir süreç neticesinde gerçekleştiğini ve tutum bahsinde ele aldığımız üzere barındırdığı bilgi ve duygu öğelerinde yaşanan değişimin en son davranış unsuruna etki ederek yaşanan değişimin somut göstergesi olarak ortaya çıktığının bir örneğidir.

Geçmişte kıldıkları namaz ile ilgili sorulan soruya katılımcıların %80’i (n=8) geçmişte kıldığı namazları kâr olarak algıladıklarını, %20’si (n=2) bu konuda olumlu veya

olumsuz bir şey hissetmediğini ifade etmiştir. Katılımcıların %50'si (n=5) tekrar namaz kılmak hakkında ne düşünüyorsun sorusuna, ilerisi için bunu düşündüğünü ifade ederken %40'u (n=4) “net şekilde hayır diyemem, sürece ve şartlara bağlı, neden olmasın” gibi cevaplarla bu fikre kesinlikle karşı olmadıklarını ancak şu an çok da yakın hissetmediklerini ifade etmişlerdir. %10'luk (n=1) kısım ise kesinlikle tekrar namaz kılmayı düşünmediklerini ve inanç değişimi yaşadıklarını, yaratıcı bir tanrı olduğunu ve bununda Allah olduğunu düşündüklerini ancak din konusunda farklı düşünce ve inançlarının olduğunu ifade etmişlerdir (Tablo 4.10.).

“Sosyal medya aracılığıyla ya da farklı vasıtalarla dinleme fırsatı bulduğunuz ilahiyatçı ve din adamlarının görüşlerinin namazı bırakmanızda etkisi oldu mu?” sorusuna katılımcıların büyük çoğunluğu iç güdümlü dindar olmaları hasebiyle genelde “Hayır.” cevabı alınmış olup, yalnızca katılımcıların %20'si (n=2) namazı bırakma konusunda değil ama kurumsal din algısından uzaklaşma sebebi olarak dinî temsil eden bireyler olduğunu ifade etmiştir.

Bu bağlamda katılımcılardan K1 bu durumu şu sözleriyle ifade etmiştir,

Namazı bırakmadan çok çok böyle çok dindar olduğum ve her şeyi çok sevgiyle yaptığım zamanlarda din adamlarının özellikle kadın erkeklerle ilgili yazdıkları, işte zina işlemiş adamların sorularına karşı, bunu sakın partnerine söyleme, kendin tövbe et, gizli tut gibi önerileri işte daha böyle ataerkil bir üslupları ve tarzlarının olması, dindar, dine öncülük eden kadınların da sürekli böyle kabullenilmiş bir ataerkil üslubunun olması beni çok itiyordu ve dinle olan ilişkiyi az da olsa etkiliyordu. Zaten çok hoşuma giden kişiler değillerdi, hiçbir zaman çoğunu sevmedim. Hayatımda sevdiğim bir tek din adamı oldu, sözlerinin beni olumlu etkilediği, bir yerde küçük bir üniversite arkadaş grubu içinde bir imam vardı. O bir söyleşiye gelmişti ve şey demişti bize; ‘Gidip sağda solda tebliği yaptığınızı insanlara dine davet ettiğinizi düşünüyorsunuz, yanınıza gelenlere namazı, kuranı işte peygamberi anlatıyorsunuz ama karnı aç mı diye sormuyorsunuz. Tebliğ böyle bir şey değildir.’ demişti ‘Önce karnın aç mı, işte gidecek evin, yuvan var mı, çatın var mı?’ diye soracaksınız demişti onun dışındaki hepsi bana anlamsız geliyor.

E1’inde siyasi temsiller için aynı ifadeleri kullanmıştır. “Dini, siyasete meze ederek kişiler kendi çıkarları uğruna kullanmaya başladığını düşündüm, insanların

temsillerinin kendi islamî tutumumu etkilememeliydi ama ne yazık ki olan buydu. Çünkü bu insanlar dini kullanarak otorite kuruyorlardı.”.

K3, 13 yaşından itibaren Süleyman Hilmi Tuna'ya bağlı yurtlardan birinde üniversiteyi kazanana kadar kalarak okuluna oradan gidip gelen birisi olarak dinî temsil eden bireylerle en çok haşır neşir olan katılımcılardan biridir. Bu soruya verdiği cevap,

Namazı bırakmam da değil ama dinle alakalı şeyleri sorgulamam da tabi ki etkileri oldu. İman amel uyumsuzluğu hem, hem de işte tam tersi görüp din hayır bu değil, olamaz dedim ve çok itici geldi yaptıkları bu da sorgulamama katkı sağladı.

Dini dönüşüm ve tutum değişimi bahsinde Lofland & Stark'ın yedi faktörlü çerçevesi kullanılmış olup, bu çerçeve temelinde yapılan mülakatları incelediğimizde yedi faktörün beşinin karşılığının bulunduğu görülmüştür. Sosyologlar bu yedi faktörü; arka plan faktörleri ve durumsal koşullar olarak ikiye ayırmıştır. Onlara göre önceden çeşitli sorgulamalar ve deneyimler neticesinde inanç ve tutum değişimine niyetlenen kişilerin birçoğu durumsal koşullar sağlanmadığı için bu değişimi yaşayamamış veya tamamlayamamışlardır (Lofland & Stark, 1965: 862-863).

a) Gerilim: Lofland & Stark'a göre, din değiştiren birçok kişinin yaşamlarına bakıldığında bu süreci yaşamadan evvel şiddetli gerilim ve stres olarak değerlendirebilecek çeşitli durumlar yaşadıkları gözlemlenmiştir. Gerilim, yaşanan dini değişim ve dönüşüm için bir etken olduğu ama tek başına yeterli olmadığı zikredilmiştir (Lofland & Stark 1965: 863-864). Katılımcılarımızın hepsi gerek çalıştıkları yer gerek eğitim ortamları gerekse ev kaynaklı gerilim ve stres yaşadıklarını ancak tutum değişiminde bu etkenin değerinin çok olmadığını ifade etmiş ve “Namazı bırakmanıza neden olan etkenleri sırlamanız gerekirse ilk üç sıraya hangilerini koyabilirsiniz yahut neleri sıralarsınız/ sizce en çok etkide bulunan 3'ü hangisidir?” sorusuna hiçbiri 3'lü sıralamada bu maddeyi zikretmemiştir.

b) Problem Çözme Perspektifi: Katılımcıların %50'si (n=5) yaşam içinde karşılaştıkları güncel problemler neticesinde dinî referanslı bir çözüm alamadıklarını ve hayatlarında dinin sosyal hayatı düzenleyici etkisine ihtiyaç duydukları ancak geleneksel din algısının kendilerine bunu sunmadığını ve uzun süre çok ciddi bir ikilemde kaldıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılarımızdan E1 bu hususta;

Dini sorgulamaya başladığım ve namazı bıraktığım sıra Bitcoin çıktı. Ben Bitcoin'de bayağı para kazandım. Sonra dediğim kendi Bitcoin'e de hani cevaz verilmiyor. Zaten enflasyon yüzde yüz olmuş yani ekonomi düzenlemiyor. Sosyal hayatı düzenlemiyor din. İslamî usullere göre yuva kurmak istedim ama öncelemem gerektiği söylenen şeylerle adım attığım ilişkimde nişan atma süreci yaşadım, e o zaman aile ilişkilerini de düzenlemiyor. Yani bu din neyi düzenliyor o zaman sosyal hayatta yok.

E3 ise bu hususla ilgili “...Kılmama gibi bir senaryo da yoktu kafamda. Çok uzun günde olsa kılman lazım. Çünkü hani şey var ya sözün yani şahitliğin kabul olmuyor namaz kılmayan için. Ama hani böyle çok strikt katı emirler var. O yüzden hani Allah'ı inkâr edemem. Çünkü varlığından çok eminim. Bu noktada çok çelişki yaşadım. Yani hem çalışıyorum ama kesin kılmam lazım. İslamiyet kesin emrediyor falan metroda kaçırıyorum mesela namazı, derste bir şey oluyor çıkamıyorum, kaçırıyorum böyle olunca bende ciddi bir sıkıntı hali oluyordu. Önceden kaçırılmamak için canımı yırtıyordum derse girmiyordum gerekiyorsa falan ama bazen böyle çok strikt şeyler oluyor çıkamıyorum veya çıkmak istemiyorum şu an hatırlamıyorum öyle olunca kaçırıyorum ve bir antitez geliştireyordum vicdanımı rahatlatmak Böyle böyle böyle bir tık normalleşti. En sonunda dedim ki rahatım şu an.” ifadelerini kullanmıştır. K1’inde aynı minvalde bir ikilem durumu yaşadığını, “Gün içinde stres yaşaya yaşaya kıldığım beş vakit namaz bana daha çok yük gibi geliyor düşününce. O zaman tamamen ödev bilinciyle ve obsesif bir şekilde onu ne pahasına olursa olsun yapmak zorundayım diye düşünüyordum. Ya onu yapacaktım ya hayatımı değiştirecektim onu o şekilde yapmamak için yani bütünü kariyerimi falan bırakacaktım Bir doktorun ameliyatı bırakıp namaza gitmek gibi bir lüksü olmuyor ama din öğretim bu konuda çok net işte alınca işte kızgın demirler yapışacak falan. Bu ikilemde bir seçim yapman gerekiyor.” sözleriyle ifade etmişler.

Bu örnek açıklamalardan da anlaşılacağı üzere modern hayat rutininde din ve dünya arasında sıkışıp kalan bireyler yaşadıkları bu ikilemi aşabilmek için bir çözüme ihtiyaç duymuş neticesinde din ile aralarına mesafe koymuşlardır.

c) Arayıcılık: Kişiler yaşadıkları sosyal problemlere dini bir referans dahilinde (kendi bilgilerince ve çevrelerindeki din adamlarınca) tatmin edici bir çözüm bulamamış ve bunun neticesinde inanç sorgulaması yaşadıkları süreçte alternatif bir inanç sistemi

arayışına girmişlerdir (Lofland & Stark, 1965: 867-868). Katılımcılarımızdan %30'u bu durumu deneyimlemişlerdir.

E1 bu süreçte *“Yehova şahitleri gibi farklı grupları araştırdığı ve bu gruplarla iletişim kurduğunu ancak sonrasında bundan tatmin olmadığını, son dinin İslam olmakla birlikte belli konularda revizasyona ihtiyaç duyulduğunu”* ifade etmiştir.

K3 de bu süreçte *“inançsal dönüşüm yaşadığını, benim dinim olarak isimlendirdiği bir inanca sahip olduğunu”* ifade etmiştir. Namaz ritüelinin terki sürecinde kendini inançsal olarak nasıl değerlendirdiği sorusuna,

“Ben Müslüman olamam çünkü her şeye yazdığı gibi inanmıyorum, Allah'a ve peygamberinin Hz. Muhammed (s.a.v.) olduğuna inanmakla birlikte Kur'an da yazdığı haliyle Cennet ve Cehenneme vs. inanmıyorum mesela. İnanmadığım şeyi benim dinim diye isimlendiriyorum o yüzden.” şeklinde bir ifade kullanmıştır.

d) Dönüm Noktası: Dinî değişim ve dönüşüm yaşayan bireylerin çoğu genç yetişkinlerdir (21-30 yaş). Genç yetişkinlik dönemindeki bireylerin yaşadıkları dini tutum değişikliğinde etken olan unsur karşılaştıkları akran ve arkadaş çevreleri olarak ifade edilmiştir. Katılımcıların %80'i (n=8) (E1, E3, E4, K1, K2, K5, K6) yaşadığı dini değişim ve dönüşümün sosyal çevreyle doğrudan ilişkili olduğunu ifade etmiştir (Lofland & 1965: 870-872).

E1'in ifadesiyle *“Şu an bulunduğum yerde arkadaşlarım daha alkolik ve daha seküler olduğundan ve de hayat telaşesinde kendi durumum namaz kılmaya el vermediğinde onun için mesela özellikle imkân yaratıp hadi hastaneye yarım saat geç gideyim, namazı kılıp çıkayım şeyleri çok olmuyor. Ama diğer grubumda dindar bir atmosfer olduğundan orada namaz kılmakta bir zorluk yaşamıyordum, namazları düzenli kılıyordum. Ancak hayatımda yaşadığım dini inanç sorgulamaları ve çevresel etkiyle bu namaz kılma önceliğini yitirdi, birinci, ikinci plandan görmüyorum yani belki altıncı, yedinci planda kalıyor.”*

E3'ün ifadesiyle *“Mesela halı sahaya gidiyorduk, tam namaz vaktine denk geliyordu ben diyordum ki kanka ben 10 dakika girmeyeceğim, namaz kılacağım. Bunu dediğimde çok ısrarla karşılaştığımı biliyorum. Kazaya bırak bak geç girersen çok sıkıntıya kazacağız, geç girersek çok fazla insan bekleyecek falan. Bunun mücadelesini verdim sürekli. Daha önce lisede de*

seküler bir ortamdaydım aslında o yüzden bırakma sürecindeki bu arkadaşlarımı söylediği bu minvaldeki düşünceler çok etkilemedi ama tabii bir baskı hissettiriyordu. Yani orada sen namaz kılmaya giderken böyle bazıları sözle, bazıları bakışla hissettiriyordu. Ama bunlar artık şeydi yani alışmış olduğum şeylerdi. Sonra pandemiden sonra öğrenci evimi değiştirdim, ailemin yanından İstanbul'a taşındığımda yeni insanlarla tanışyorsun sürekli, pandemiden gelmişsin, kapanmalar bitmiş, yeni bir eve çıkmışsın falan yeni bir ortam var. Yani tamamıyla ortam değişikliği ve bir tıkta özgürlük, özgürlükçü ortamda olmam ve hani o mesela izleyen gözler yok. Bir tek Allah ve ben vardık o evde. Çünkü diğerlerinde zaten Allah yok. Bir tek Allah ve ben varım. Thank you for watching. Bye. Orada daha samimi hesaplaşmalar döndü. Yani anne babamı düşünmeden hesaplaştım kendimle. O konuda İstanbul'da olman ve o evde olman çok daha rahat hissetmeme sebep oldu. Ve beş vakit namazı tamamıyla bırakma sebebiyet verdi."

K1 ise hem çalıştığı oramda buna vakit ve imkanının olması ve çeşitli baskılara maruz kalması ve çevre değişikliği sebebiyle çevresinde teşvik edici kimsenin etrafında olmaması onun bu tutumunu etkileyen önemli unsurlar olmuşlardır. *"Namaz tutumunda değişiklik yaşadığım dönemde, çevremde yani artık tek bir dindar arkadaşım yok, namaz kılan biri yoktu. Zaten inançsal savrulmuşlar yaşıyordum. Beni böyle Allah'a ya da dine bağlayacak herhangi bir şey, motivasyon yoktu. Yani çevremde de beni tutacak kimse olmadığı için bu süreç oldu. Zaten ben mesela atıyorum, tuvaletim gelse bile abdest alma sürem olmayacağını bildiğim için çalışırken tuvaletimi tutup çok acı çektiğim oldu. Kendime çok eziyet çektiriyordum gerçekten. Çok ağrılarım oluyordu. Böbreklerin falan çok ağrıyordu. İşte hiç su içmezdim gün boyunca namaz kılacağım diye. Çünkü abdest alacak bir vakitim olmayacağını biliyordum. Kıdemliden de sonra bir ton laf işitiyorsun. Tapınman bitti mi falan diye. Bunların hepsi çok ciddi etkiye sahiptir."*

e) Yoğun Etkileşim: Tüm bu faktörler kişinin dinî tutum değişikliğinde görülen genel özellikler olması bakımından önemli olmakla birlikte dönüşümün kalıcı olması için yaşanılan tutum değişikliğine uygun olan grupla yoğun etkileşimin devam ettirilmesi oldukça önemlidir (Lofland & 1965: 870-872). Yapılan mülakat katılımcılarının %60'ı (n=6) yaşadıkları değişimin ardından bu değişimi kalıcı hale getirecek gruplarıyla sık etkileşimlerini sürdürmüş ve halen sürdürmektedir. Bu bağlamda araştırmada

yaptığımız mülakat katılımcılardan E1, E.3, K.1, K3, namaz kılma tutumunda yaşadığı değişim sonrası alkol kullanma durumu hakkında sorulan soruya, ortamın gerektirmesi sebebiyle alkol kullanan arkadaş gruplarının yanında alkol kullandıklarını ancak tek başlarıyken alkol satın almadıklarını veya canlarının çekmediğini ifade etmişlerdir.

Tekrar namaza dönme konusunda katılımcıların %60'ı (n=6) namaza düzen kurduğunda ya da ilerleyen süreçte geri dönmek isteyeceğini belirtirken, %30'u (n=3) bu konuda bir iştiaklarının bulunmamasıyla birlikte ileride hayatlarına girecek partnerlerine göre bu durumun şekilleneceğini, %10'u (n=1) kesinlikle kılmayacağını ifade etmiştir (Tablo 4.10.).

4.5. Bireylerin Sekülerleşme Nedenleri Hakkında Ortaya Çıkan Temalar

4.5.1. Namaza Başlama Süreci

Bu tema, bireylerin namaza başlama kararı alırken yaşadıkları içsel ve dışsal etkenleri inceler. Katılımcılar, namaz pratiğine başlamadan önceki süreçte ne tür motivasyonlar ve çevresel faktörlerden etkilenmişlerdir.

- **Başlangıç Motivasyonları:** Namaza başlama süreci, katılımcıların dini pratiğe yönelik motivasyonlarını ortaya koyar. Aile teşviği veya baskısı, toplumsal etki ve bireysel istek gibi farklı motivasyonlar, namaz pratiğine başlamak için bireyleri harekete geçirebilir. Katılımcıların %10'u (n=1) namaza başlama sürecinde ailesinden baskı görürken, %10'u (n=1) aile teşviği ile başlamış ancak takip eden süreçte düzenli kılmaya devam etmesi arkadaş çevresinin teşviği ile olmuştur, %40'ı (n=4) namaz kılmayı ailelerinde görmelerine ve ara ara kılmalarına rağmen bu ritüelin düzenli olarak ve bilinçli şekilde yerine getirilmesinin arkadaş grubu ve sosyal çevre etkisiyle başladığını, kalan %40'lık (n=4) kısmında kendi isteğiyle herhangi bir teşvik almaksızın küçük yaştan itibaren namaz kılmaya başladığı ancak bunun devamlı olmasında inanan ve namaz kılan bir çevrenin etkisinin olduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo 4.4.: Namaza Başlama Sürecine Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Aile Teşviği/ Baskısı	2	20
Sosyal Çevre ve Arkadaş Gurubu Etkisi	4	40
Kişisel İstek	4	40

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.5.2. Namazı Bırakma Süreci

Bu tema, namaz pratiğini terk etme sürecine odaklanır. Namazı bırakma kararını alma, bireylerin duygusal olarak yaşadıkları zorlukları ele alarak, katılımcıların namazı bırakmalarına sebep olan içsel ve dışsal faktörler irdelenir.

- **Bırakma Kararının Alınması:** Namazı bırakma kararı, bireylerin dini inançlarındaki zayıflama ve içsel çatışmaların yanı sıra sosyal çevreden gelen baskılardan etkilenebilir. Bu kategori, bireylerin namazı bırakma kararlarını nasıl aldığını ve hangi faktörlerin bu kararı tetiklediğini açıklar (travmatik olay yaşama, hayal kırıklığı, olumsuz sonuçlanmış romantik ilişki vs.). Katılımcıların namazı bırakma kararını alırları tek bir faktör sebebiyle olmayıp birkaç faktörün etkisi ile gerçekleşmiştir ancak çalışmada en yoğun etkisini hissettiklerini ifade ettikleri faktör esas alınmıştır. Örneğin E3 İslami usullere göre sürmeye çalıştığı romantik ilişkisinde haram olduğunu düşündüğü şeyler yaşamaya başlayıp bu konuda içsel huzursuzluğunu çektiğini ardından bu ilişkinin sonlanmasıyla ve bu süreci yaşarken evini paylaştığı arkadaşlarının kendilerini inançsız olarak ifade eden kişiler olması, buna göre bir yaşamlarının büyük bir inanç sorgulama yaşadığını ifade etmiştir. Namaz kılma tutumundaki değişikliğin esas sebebi inanç dönüşümü gibi görünse de duygusal faktör ve sosyal çevreninde etkisi de büyük ölçüde dönüştürücü faktör olarak bulunmaktadır. K1 de benzer şekilde yaşadığı travmatik hadiseler neticesinde inancını sorgulamaya başlamış ve neticesi olarak namaz tutumunda değişiklik yaşamıştır. Dışardan bakıldığında inanç değişikliği sebebiyle alınan bir karar gibi görünse de özellikle babasıyla yaşamış olduğu travmatik hadisenin tanrı figürü ve din algısında büyük bir değişikliğe sebebiyet vermesi ve bu buhranlı döneminde inançlı bir çevrenin içerisinde olmaması onun tutum değişikliğini etkileyen diğer faktörlerdir. Katılımcı yaşamış olduğu travmatik hadise sonrası bir tutum değişikliği yaşamasını ifade ederken Freud'a (1939) atıfta bulunmuştur. E1'in pandemi sürecinde pek çok ölüme yakından şahit oluşu ve dini otorite olarak gördüğü figürlerin dinle çatışan davranışlarına şahitlik duygusal bir etki yaratmış ve neticesinde inancında değişim yaşaması namaz tutumunda değişikliğe sebebiyet vermiştir. Katılımcıların tamamının tutum değişikliği sürecinde çevre değişikliğinin etkisi yoğun şekilde gözlemlenmiştir. Katılımcıların %50'si (n=5) duygusal ve çevre değişikliği faktörünün etkisiyle birlikte esas sebep olarak dini inançta zayıflama, inanç değişikliği ve isteksizlik sebebiyle tutum değişikliği yaşarken, %30'u (n=3) direkt olarak çevre değişikliğinin sebebiyet verdiğini ifade etmiş, %20'si (n=2) ise çevre faktörü ve inanç dönüşümü yaşamış olsa da bizatihi

yaşamış olduğu duygusal, travmatik olayın bu tutum değişikliğine yol açtığını ifade etmiştir.

Tablo 4.5.: Namazı Bırakmada Etken Faktörlere Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Duygusal Faktörler	2	20
Dini İnançta Değişim	5	50
Sosyal Çevre Etkisi	3	30

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

- **Duygusal Değişim ve Sürecin Zorlukları:** Dini ritüellerde yaşanan değişim, psikolojik zorluklar ve duygusal dalgalanmalarla da ilişkilidir. Bu anlamda katılımcılar, vicdan huzursuzluğu, suçluluk gibi duygusal durumları deneyimleyebilmektedir. Aynı zamanda sosyal çevrenin tepkileri de bu süreçte yaşadıkları zorlukları artırabilir. Katılımcıların %30'u (n=3) namaz tutumunda değişim yaşamadan önce inanç anlamında sert bir dönüşüm yaşamaları sebebiyle bu tutum değişikliğinin ardından bir eksiklik hissetmeyip, o süreçte içlerinde buldukları durumu "hissizlik" ve "boşluk" sözcükleriyle ifade etmişlerdir. %20'si (n=2) namaz ritüelinin terki sürecinde içerisinde hissettikleri boşluğu doldurmak adına yeni bir ritüel ve inanç arayışına girdiklerini ifade etmişlerdir. %50'si (n=5) ise huzursuzluk ve suçluluk duygusu ile mücadele ettiklerini ifade etmişlerdir. Sürecin zorlukları ile ilgili olarak ise katılımcıların %60'ı (n=6) namaz kılma tutumunda değişiklik yaşadktan sonra ailelerinden baskı görmediğini ifade etmiş, %20'si (n=2) ailelerinden baskı görmekten ziyade üzüleceklerini düşündüğü için bu değişikliği paylaşmadığı, ailesiyle vakit geçirdiği zamanlarda kıldığı namazları kâr olarak gördüğünü ifade etmiş, kalan %10'luk (n=1) kısım ise ailesinden baskı göreceğini düşündüğü için onların yanında namazlarını kıldığını ifade etmiş, diğer %10'luk (n=1) kısım ise ailesinden belli süre baskı gördüğünü ancak sonrasında onları bu süreci kabullenmeye ikna ettiğini ifade etmiştir. Katılımcılardan %30'u (n=3) zorluk olarak inandığı şekilde yaşamadığı için suçluluk ve huzursuzlukla mücadele ettiğini ifade ederken kalan %30 (n=3) bu süreçte yaşadıkları izolasyon, yalnızlık hissi, aidiyet sorunu ve yeni sosyal çevreye adaptasyonun kendilerini daha çok zorladığını ifade etmişlerdir.

Tablo 4.6.: Namazı Bırakma Sürecinne Duygusal Değişime Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
İçsel Huzursuzluk	5	50

Hissizlik	3	30
Arayışa Girme	2	20

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4.7.: Namazı Bırakma Sürecinin Zorluklarına Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Aile Tepkisi	4	40
Sosyal İzolasyon, Adaptasyon	3	30
Huzursuzluk	3	30

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.5.3. Tutum Değişimi Sonrası Dini İnançta ve Psikolojik Durumda Değişim

Bu tema namazı terk ettikten sonra bireylerin dini inançlarında ve psikolojik durumlarında meydana gelen değişimleri inceler.

- **İnanışlarda Değişim:** Katılımcılar, namazı ritüelinde istikrarsızlık yaşamaya başlamalarıyla dini inançlarında değişim ve dönüşüm yaşamışlardır. Dinin günlük hayattaki yeri, Allah inancı, diğer dinlerle ilişki gibi konularda yaşanan değişimler bu kategori ile ele alınır. Katılımcıların %20'si (n=2) yaratıcı olarak Allah'a inanmakla birlikte kendilerini Müslüman ve İslam dinine mensup olarak ifade edemeyeceklerini ifade etmişlerdir. %40'ın (n=4) katılımcı, inançlarında dönüşüm ve kurumsal din algısında farklılaşma yaşamışlar, İslam dinine mensup olduklarını söylemekle birlikte helal, haram, sevap günah gibi kavramlar hakkındaki düşüncelerinin değiştiğini ifade etmişlerdir. Kalan %40'lık (n=4) kısım ise davranışta değişiklik yaşamakla birlikte inanç anlamında halen aynı noktada olduğunu sadece şu an içerisinde buldukları şartlar gereği bir tutumlarında değişiklik yaşadıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 4.8.: Tutum Değişimi Sonrası Dini İnanışa Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Allah İnancında Değişim	2	20
Kurumsal Din Algısı ve İnanç Dönüşümü	4	40
Davranışta Değişim İnançta Sabitlik	4	40

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Psikolojik Durum ve Vicdan: Namazı terk etmenin ardından, bireylerin ruhsal durumları üzerinde etkiler gözlemlenmiştir. Bu kategori, vicdan azabı, içsel huzur, psikolojik rahatlama gibi duygusal halleri inceler. Katılımcıların %50'si (n=5)

inandığı gibi yaşamaması ve alışkanlığın terki sebebiyle vicdan azabı ve huzursuzluk yaşarken, %30'u (n=3) inanç değişimi yaşamaları sebebiyle namazın terkiyle birlikte içsel çatışmasının sonlandığını ve huzursuzluk hissetmediğini, %20'si (n=2) ise bazen huzursuz bazen hissiz bazense eksiklik hissedip içsel bir çelişki yaşadığını ifade etmiştir. K1 yaşadığı değişiklik neticesinde içsel durumunu rahatlama olarak ifade etmiş ve o dönemki durumunu şu şekilde ifade etmiştir.

Daha hissizlik vardı o zaman hayatımda, aşırı aşırı. Zaten o dönem namaz kıldığım için çok baskı görüyordum çalıştığım yerde ve bu bana huzur sebebi değil külfet haline gelmişti çok zor namaz kılıyordum onu kılmamak benim bir sorunumdan kurtulmak haline gelmişti.”. K5 ise namazı bırakmanın ardından çok derin bir vicdan azabı çektiğini ifade etmiştir, “O dönem yaşadığım şeydu ben duruyordum ve bir vakit namaz gidiyordu, sonra bir vakit daha ve ben kalkıp kılmıyordum, her geçen vakit namazın ardından çok ciddi suçluluk hissediyorum hatta yaşadığım bu suçluluğa eşimde dahil olmuştu çünkü evlenmeden önce beş vakit düzeli kılıyordum, bunu hala aşabilmiş değilim. Hala ciddi anlamda huzursuz hissedip kılmadığım için vicdan azabı çekiyorum çünkü bu inancımın bir parçası.

Tablo 4.9.: Tutum Değişimi Sonrası Psikolojik Duruma Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Vicdan Azabı	5	50
Huzur Bulma / Rahatlama	3	30
Çelişki	2	20

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.5.4. Sosyal Çevre ve Toplumsal Etkiler

Bireylerin namazı terk etme sürecinde ve sonrasında, sosyal çevrelerinin ve toplumun etkisi önemli bir rol oynar. Bu tema, bireylerin tutum değişikliğinin toplum ve çevre tarafından nasıl algılandığını, sosyal ilişkilerde ne tür değişiklikler yaşadıklarını anlamaya yönelik bir çerçeve sunar, bireylerin ideolojik dönüşümleri de önemli bir faktör olarak ele alır.

- **Aile ve Çevre Tepkileri:** Katılımcıların aile üyelerinin dini normlara olan bağlılıkları, ilk gençlik döneminde bireyin namaz pratiğini sürdürüp sürdürmemesinde önemli bir etkiye sahiptir. Ayrıca, toplumsal baskılar ve dışlanma korkusu gibi sosyal faktörler de bu süreci sürdürmekte etken faktör olabilmektedir. Buradaki toplum dışlamasından kasıt kişinin mensup olduğu cemaat olabildiği gibi

kimi zamanda akrabalar veya ailenin sık görüştüğü sosyal çevrenin tamamı olarak sınırlandırılmıştır. Katılımcıların %50'si (n=50) ailelerinden yaşadıkları bu tutum değişikliği sürecinde negatif tepki almadığı gibi pozitif tepkide almadığı ve bunun kendilerini yalnız hissettirdiğini ifade ederken, %20'si (n=2) aile baskısına mağruz kalmış ve %30'u (n=3) da mensup oldukları cemaat ve ailenin sosyal çevresi tarafından dışlanma korkusuyla tedirginlik yaşamışlardır.

Tablo 4.10.: Sosyal Çevre ve Toplumsal Etkilere Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Aile Baskısı Teması	2	20
Aile İçi Destek Eksikliği	5	50
Toplum Dışlanması	3	30

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

- **Arkadaş ve Sosyal Çevre:** Sosyal çevre ve arkadaş gruplarının etkisi, namazı bırakan bireylerin yaşamlarında önemli değişiklikler yaratabilir. Yeni sosyal çevreler edinmek veya mevcut çevre ile ilişkilerde yaşanan dönüşümler, bireylerin namazla olan ilişkisini değiştirebilir. Katılımcıların %50'si (n=5) değişim sürecinde sahip olduğu çevrenin yoğunlukla inançsız ve namaz kılmayan insanlardan oluştuğunu ve grup kimliğine uyum sağladıklarını ifade ederken, %30'u (n=3) tutum değişikliğinin ardından yeni bir çere edinmiş, %20'si (n=2) ise inançsız ve namaz kılmayan bir kitle içerisinde bulunmakla birlikte önceki grubuna da güncel içerisinde bulunduğu gruba da aidiyet hissedemeyip sosyal çevre olarak kendilerine, inanç ve yaşayış şekillerine yakın kimse bulamayıp, yalnızlık hissine kapıldıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 4.11.: Arkadaş ve Sosyal Çevreye Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Yeni İnsanlarla İlişkiler ve Çevre Değişimi	3	30
Sosyal Çevre Eksikliği	2	20
Grup Kimliğine Uyum	5	50

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

- **Siyasi ve İdeolojik Değişiklikler:** Bireylerin dini pratiği bırakmaları, sosyal ve ideolojik düşüncelerinde de değişimlere yol açabilir. Siyasi ideolojiler, sosyal medya etkisi ve toplumsal baskılar, bu süreçte bireylerin dini inanç ve uygulamalarındaki dönüşümü tetikleyebilir. Katılımcıların yalnızca %10'u (n=1)

siyasi etkenlerin bu tutum değişikliğinde etkili olduğunu ifade etmiştir. Ancak %50'si (n=5) namaz ritüelinde yaşadıkları tutum değişikliğinin ardından siyasi görüşünde değişiklik yaşadığını ifade etmiştir. Bu anlamda siyasi görüş tutum değişikliğinin bir sebebi değil sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların tamamı sosyal medyanın bu tutum değişikliğinde ne başlatıcı ne süreci devam ettirici etkisinin bulunmadığını ifade etmişlerdir. %10'luk (n=1) kesim almış olduğu din eğitimleri ve yaptığı araştırmalar neticesinde tutum değişikliğini ifade ederken %80'inin (n=8) durumu dini inanç ve ideolojik farklılaşma sebebiyle ortaya çıkmıştır.

Tablo 4.12.: Siyasi ve İdeolojik Değişikliğe Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Siyasi Faktörlerin Etkisi	1	10
Eğitim Düzeyinde Artışın Etkisi	1	10
Tutum Değişimi Sonrası İdeolojik Değişim	8	80

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.5.5. Namazın Psikolojik ve Fiziksel Etkileri

Bu tema, namaz pratiğinin katılımcılar üzerinde fiziksel ve psikolojik açıdan yarattığı etkileri inceler.

- **Zorluklar ve Rahatsızlıklar:** Katılımcıların bir kısmı hayatlarında namaz için gerekli fiziksel koşullara sahip olmama ve bunun neticesinde stres, anksiyete ve obsesif kompulsif bozukluğa varacak derecede psikolojik rahatsızlıklar yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Bu yetersiz fiziksel koşullar sebebiyle namaz kılma rutinini gündelik hayatına uyarlamakta güçlük çektiğini ifade eden katılımcılar %40 (n=4) oranındadır. K1 ve E1'in ameliyat sırasında namazı kaçırmaması veya nöbet sırasında abdest alacak vakitlerinin olmaması sebebiyle yüksek stres hissetmeleri, E3'ün işiyle ilgili katılması gereken toplantıların namaz vakitlerine denk gelmesi sebebiyle yaşadığı stres ve arada kalmışlık hissi vb. Katılımcıların %10'u (n=1) namaz kılarken ruhsal sıkıntı çektiğini ifade etmiştir.

Bu durumu K3 “*Sadece bir gün şeyin farkına vardım. Yani bu fikirleri ben almışım. Yani kendi fikirlerim değil. Toplu ortamda büyüdüğüm için. Evet, yani öğretilmiş şeyleri ve ben ezber yapıyorum. İşte yavaş yavaş öyle olan şeyleri tartıyordum, bu da (namaz) onlardan biriydi. Zaten genel inanç olarak sorguladığım için yaptığım ibadetlerde ruhsal bir sıkıntı çekiyordum*

bu da o huzursuzluğa sebep olan eylemlerden biriydi.” İfadesiyle dile getirmiştir.

Kalan %50’lik (n=5) kısmı namazın hayatlarında fiziksel veya ruhsal bir zorlanmaya sebebiyet vermediğini ifade etmiştir.

Tablo 4.13. Namaza Dair Zorluk ve Rahatsızlık Temaları

Tema	Frekans	Yüzde %
Zorluk ve rahatsızlık hissetmeme	5	50
Ruhsal Zorlanma	1	10
Günlük Hayat Rutinine Adapte Edememe	4	40

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

- **Namazın Katkıları ve Eksiklikleri:** Bu başlıkta namazın bireylerin ruhsal ve toplumsal yaşamına katkı sağladığı yönler ve aynı zamanda kişilerin bu pratiğin eksikliklerini hissettikleri alanlar tartışılır. İçsel huzur ve toplumsal aidiyet gibi katkılar, zaman kaybı ve günlük hayata uyum sağlamama ve takıntıya sebebiyet verme gibi olumsuz etkilerle karşılaştırılır. Katılımcıların tamamı namazın hayatlarına en büyük katkısının zaman yönetimi ve disiplin olduğunu ifade etmişlerdir. Buna ek olarak %90’ı (n=9) tutum değişikliği sürecine girmeden önceki dönemde namaz kılarken huzur bulduklarını ve gün içerisinde yaşadıkları duygusal gelgitleri namaz ile düzene soktuklarını, namazın bir yaratıcının olduğunu hatırlama vesilesi olarak kendilerini güvende hissettiklerini ve bu hatırlayışla gündelik işlerine döndüklerinde inançlarına göre yaşam sürme teşviği hissettiklerini ifade etmişlerdir. Namazın kişiden eksilttiği şeyler sorulduğunda katılımcıların tamamının cevap vermek için uzun süre düşündüğü gözlemlenmiştir. E3 inanç dönüşümü yaşayan bireylerden biri olarak “Namaz insandan ne eksiltebilir, namaz iyidir.” ifadesinde bulunmuştur. Katılımcıların %10’u (n=1) namazın gerçekleştirilen belirli program ve faaliyetlere katılımlarını kısıtladığını ifade ederek bazen sosyal aidiyette sorun yaşadıklarını ifade etmişlerdir. %20 (n=2) katılımcı ise gündelik yaşam içerisinde namaz kılmak için gerekli şartların sağlayamama sebebiyle hissettikleri baskının kendilerinde olumsuz etkiye sebebiyet verdiğini ifade etmiş, kalan %70 (n=7) ise namaz kılmamanın hayatlarına negatif bir etkisinin olmadığını ifade etmişlerdir.

Tablo 4.14.: Namazın Gündelik Hayata Katkılarına Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Zaman Yönetimi	10	100

Duygusal ve Ruhsal Huzur ve Sağaltım	9	90
Toplumsal Aidiyet	1	10

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4.15.: Namazın Gündelik Hayata Olumsuz Etkilerine Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Namazın Olumsuz Etkisi Yok	7	70
Namaz Konusunda Oluşan Obsesyonlar	2	20
Sosyal Adaptasyon Sorunu	10	10

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.5.6. Namaz Ritüelinin Terkinin Ardından Dinsel Sınırlar

Bu tema, namazı terk ettikten sonra bireylerin helal, haram, sevap, günah, farz, vacip gibi dinin yaşamda çizdiği sınırlara karşı tutumlarında yaşadıkları değişikliği inceler.

- **Dinin Tesis Ettiği Sınırlara Bakış:** Namaz ritüelinin terki inançsal bir dönüşümünde somut ifadesi olması hasebiyle yaşanan inanç değişikliği neticesinde dinin yaşam içerisinde inanan bireye koymuş olduğu sınırlara karşı algılayışın değiştiği bilinmektedir. Katılımcıların tamamı tutum değişikliğinden önce alkol kullanma ya da romantik ilişki yaşadıkları partnerleriyle fiziksel yakınlaşma yaşamamışlardır. Ancak tutum değişikliğinin ardından katılımcıların %40'ı (n=4) din anlayışları ve inançlarında yaşadıkları değişimin neticesinde helal ve haram algılarının da değiştiğini ifade etmişlerdir. %10'luk (n=1) kısım dini inancında ve tanrı algısında değişiklik yaşamış olmasının neticesinde helal ve haram kavramlarında değişiklik yaşamadığını ancak farz, sevap, günah gibi kavramlarda değişiklik yaşadığını, dinin sınırlarının etik değerler ve sağlıklı insan için tesis edilmesi şart kurallar olduğunu düşünmesi sebebiyle inanç değişimine rağmen haram olduğu ifade edilen şeylerden uzak durduğunu ifade etmiştir. Kalan %50'lik (n=5) kısım ise yaşadıkları tutum değişikliğine rağmen dinin tesis ettiği kurallara sadık kalarak helal ve haramlara dikkat ettiklerini, günah ve sevaplar konusunda esneklik yaşamalarına rağmen hala onlar için önemli olduğunu ifade etmişlerdir.
- **Yeni Sınırlar:** Yaşanılan tutum değişikliğinin ardından yaşanan inançsal dönüşümler neticesinde bazı katılımcılar inanç sisteminin çizdiği sınırları genişleterek yeni sınırlar ve tecrübeler edinmişlerdir Katılımcıların %40'ı (n=4) tutum değişikliğinin ardından alkol kullandıklarını ifade ederek %30'u (n=3) bu

durumun doğru olmadığını bildiğini ama şu an bunu tercih ettiğini ifade ederken %10'unu (n=1) bunun yanlış olduğunu düşünmediğini ifade etmiştir. Alkol kullanan katılımcıların tamamı yaşadıkları romantik ilişkilerde fiziksel yakınlaşmadan kaçınmadıklarını ifade etmişlerdir. Alkol kullanmayan %60'lık (n=6) kesim ise namaz tutumunda yaşadıkları değişimin sevap ve günah kavramlarında esnekliğe sebebiyet verdiğini ancak dinin helal ve haram olarak ifade ettiği sınırlara uymada bir değişiklik yaşamadıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 4.16: Namaz Ritüelinin Terkinin Ardından Dinsel Sınırlara Ait Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Helal, Haram Algısında Değişiklik	4	40
Günah, Sevap Kavramlarında Algısal Değişiklik	1	10
Dinin Sınırlarına Sadıklık	5	50
Alkol Kullanma	4	40
Romantik İlişkilerde Serbestlik	3	30
Haramlardan Uzak Durma	6	60

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.5.7. Yeniden Namaz Kılma Düşüncesi

Bireylerin namazı terk ettikten sonra yeniden bu dini pratiğe dönme düşüncelerini ve bu süreçte yaşadıkları içsel durumu inceleyen bir temadır. Katılımcılar, namazı terk ettikten sonra yeniden başlama isteği duyabilir veya tereddütler yaşayabilirler.

- **Tutum Değişikliği Sonrası Durum:** Namazı bırakan bireylerin, yeniden namaz kılma isteği duyup duymadıkları ve bu değişikliğin ardından hangi içsel değişiklikler yaşadığı incelendiğinde; içsel huzursuzluk, dini arayış ve kendini keşfetme duyguları öne çıkan temalar olmuştur. Katılımcıların %20'si (n=2) inançsal sorgulama yaşamış ve yaratıcı Tanrı algısına sahip olmakla birlikte kendilerini Müslüman olarak ifade edemeyeceklerini söylemişlerdir. %40'lık (n=4) kısım bir arayış sürecinde olduklarını, daha çok kendilerine ve ne istediklerine odaklanarak bir keşif süreci yaşadıklarını ifade etmişlerdir, kalan %40'lık (n=4) kısım ise buldukları durumdan ilk zaman hissettikleri kadar huzursuzluk hissetmemekle birlikte yine de içsel bir huzursuzluklarının olduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo 4.17.: Tutum Değişimi Sonrası Duruma Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
------	---------	---------

Huzursuzluk	4	40
Kendini Keşif ve Arayış	4	40
İnanç Sorgulaması	2	20

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

- **Yeniden Namaz Kılma Düşüncesi:** Katılımcıların yeniden namaz kılma arzusunun var olup olmadığı ve bu kararın neye bağlı olduğu bu kategoriye dahildir. Katılımcıların %50'si (n=5) tekrar namaz kılmak hakkında pozitif düşüncelere sahipken yine bu görüşü belirten katılımcıların %30'luk (n=3) kısmı ara ara namaz kıldıklarını ve bu durumu kâr olarak gördüklerini ama düzenli bir namaz kılma durumunun olmadığını ifade etmişlerdir. Katılımcıların %40'ı (n=4) namaz kılmak hakkında olumsuz bir düşünce ve hisse sahip olmamakla birlikte hayatlarını paylaşacakları partnerin ve hayatlarının gidişatının bunu belirleyeceğini, bunun için ekstra bir çaba sarf etmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Bu görüşe sahip katılımcılardan yalnızca %10'u (n=1) İslam dinine veya başka bir dine mensup olmadığını belirtmiştir. Kesinlikle namaz kılmayacağını ifade edenlerin oranı ise %10'dur (n=1). Bu ifadeyi kullanan katılımcı namaz yerine yaptığı başka bir ritüel olduğunu ve Allah'a inanmakla birlikte Müslüman olmadığını, olsa bile kendisinin namaz yükümlülüğü olmadığını ifade etmiştir.

Tablo 4.18.: Yeniden Namaz Kılma Düşüncesine Dair Temalar

Tema	Frekans	Yüzde %
Yeniden Namaz Kılma	5	50
Süreç ve Şartlara Bırakma	4	40
Kesinlikle Hayır	1	10

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde tartışma, sonuç ve önerilere yer verilmiştir. Yapılan görüşmelerde elde edilen bulgular harmanlanarak namaz ibadetinde tutum değişikliği yaşayan bireylerin tecrübeleri sosyo-psikolojik olarak değerlendirilerek, konuya ilişkin sonuçlar sunulmuştur. Konu ile ilgili tartışma ve önerilere yer verilmiştir.

5.1. Tartışma ve Sonuç

Tez çalışmasında “Namaz ibadetinde tutum değişikliği yaşayan bireylerin tecrübeleri” incelenmiştir. Araştırmada sekülerleşme ve inanç değişikliği çeşitli yönleriyle ele alınmış ardından tutum değişikliğinin ne olduğu, dini tutum değişikliği ve nelere sebebiyet verdiği üzerinde durulmuş en son namaz ibadetine ve rutinleşme sürecine yer verilmiştir. Literatür taramasıyla elde edilen teorik bilgiler ışığında katılımcılarla yapılan görüşmeler değerlendirilerek elde edilen bulguların literatürle olan ilişkisi incelenmiş ve yorumlanmıştır. Katılımcıların yaşadıkları değişim sürecinde, bu değişime hangi faktörlerin sebebiyet verdiği tespit edilmeye ve sosyo-psikolojik açıdan değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın temel sorusu, namaz ritüelinde yaşadıkları tutum değişimi sürecinde hangi faktörlerin etkili olduğudur. Bu anlamda yapılan görüşmelerden hareketle aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır;

5.1.1. Namaz İbadetiyle İlgili Tutumların Gelişimi ve Değişimi

Bu araştırma, namaz ibadetini terk etme sürecindeki bireysel deneyimleri ve psiko-sosyal dinamikleri anlamayı amaçlamıştır. Katılımcıların namazı ritüeline karşı olan tutumlarının değişiminde, dini pratiklere karşı hissettikleri içsel huzursuzluk, psikolojik baskılar ve sosyal çevrelerinin etkisi belirleyici olmuştur. Özellikle genç yetişkin bireylerin dini ibadetlerine yönelik tutumlarının, sosyal ve bireysel faktörlerle şekillendiği bulgusu, önceki literatürle tutarlıdır (Arslan, 2009; Dilben, 2023).

Katılımcılar, namaza başlama sürecinde ailelerinin etkisiyle hareket etmişlerdir. Ailenin bireyin büyüme süreci ve değer yargılarındaki etkisi yadsınmaz derecededir bu etkide bireylerin dini pratiklerle ilişkilerinin temelini atmaktadır. Bu bulgu, daha

önceki çalışmalarda vurgulanan "aile ve çevre faktörlerinin" dini tutumlar üzerindeki etkisini yeniden doğrulamaktadır (Baysal, 1981). Ancak, namaz ritüelindeki tutum değişimi sürecinde katılımcıların bireysel sorgulama ve kişisel deneyimlerinin belirginleştiği, dinamik bir sürecin işlediği görülmüştür. Bu durum, dini pratiklerin genellikle dış faktörden tesir alsa da zaman içinde içsel bir sorgulama ve bireysel tercihlere dayalı bir süreç olarak evrildiğini göstermektedir.

5.1.2. Psiko-Sosyal Etkenler ve Namazı Terk Etme Kararı

Namazı terk etme kararında psikolojik ve sosyal faktörlerin etkisi, bu araştırmada önemli bir yer tutmuştur. Katılımcıların yaşadıkları psikolojik değişimler, travmalar ve sosyal çevreleriyle olan ilişkileri, namaza ritüeline karşı olan tutumlarının değişiminin arkasındaki ana itici güçler olarak öne çıkmaktadır. Katılımcıların ifadeleri bireysel dinamiklerin, dini pratiğe yönelik algıları nasıl şekillendirdiğine dair önemli içgörüler sunmaktadır. Bu minvalde katılımcıların tamamı, namaz ritüeline dair tutum değişiklikleri yaşamadan önce çeşitli travmalar ve yaşamın sunduğu zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu zorluklar arasında sağlık problemleri, aile içi problemler, duygusal ilişkilerdeki aksaklıklar ve ekonomik sıkıntılar gibi faktörler yer almaktadır. Bu tür sorunlar, bireylerin dini inançlarını sorgulamalarına ve bu inançların günlük yaşamdaki tezahürleri olan dini ritüellere bakış açılarını değiştirmelerine neden olmuştur. Katılımcılar, yaşadıkları bu travmatik süreçleri bazı durumlarda dinî bir başa çıkma stratejisi olarak kullanmış, bazılarında ise dini norm ve kurallara karşı bir mesafe koymuşlardır. Özellikle katılımcılardan bazıları, kurumsal din algısından uzaklaşırken, dini sorgulama ve anlam arayışı içine girmiştir. Katılımcılardan E3'ün namaz ritüeline ilişkin yaşadığı değişim süreci, bu durumu en iyi şekilde yansıtan bir örnek olarak dikkat çekmektedir. E3, namazı bir dönem "iman kilidi" olarak tanımlarken, zamanla namazı terk etmesinin ardından imanî tanımlarının zayıfladığını fark ettiğini belirtmiştir. Bu durum, dini inançlar ve uygulamalar arasındaki uyumsuzluğun bir sonucu olarak anlaşılabilir. K1'in deneyiminde olduğu gibi, özellikle dini temsilcilerin ataerkil söylemleri, bireylerde din ile ilişki kurma biçimlerini sorgulatmış ve dinî pratiklere olan bağlılıklarını zayıflatmıştır. Bu gibi durumlar, bireylerin yaşadıkları dinî dönüşümde sosyal çevrelerinin ve dinî otoritelerin etkisini göstermektedir. Yine aynı minvalde Özellikle katılımcıların 4'ünün baba figürüyle yaşamış olduğu travmatik hadiseler din algısı ve namaz tutumu üzerinde dönüştürücü etki yarattığı gözlemlenmiştir. Daha önce yapılan çalışmalarda da, bireylerin dini pratikleri terk etme süreçlerinde sosyal çevrelerinin etkisi,

psikolojik zorluklar ve travmaların rolü vurgulanmıştır (Köse, 2019: 122; Zavalsız, 2012). Bu anlamda, katılımcıların bazı travmalar ve yaşam değişimleri (yakın bir kaybın ardından dini pratikten uzaklaşma, sosyal çevrenin etkisi) sonucunda dini pratiği sorguladıkları ve bu sorgulamanın daha geniş bir anlam arayışına dönüştüğü gözlemlenmiştir. Katılımcıların, dini namaz ritüelini terk ettikten sonra yaşadıkları içsel huzursuzluk ve çevrelerinden gelen tepki, bu sürecin zorlu ve karmaşık bir dönüşüm olduğunu göstermektedir. Kişilerin inançları ile davranışları arasındaki uyumsuzluk bireyde içsel çatışmaya sebebiyet verir ve kimi zaman kişiler kendilerine duydukları saygıyı yitirmiş hissedebilirler. Bununla başa çıkmak için bireyler, ya inançlarına göre yaşamak için çaba sarfeder ya da davranışlarına uygun şekilde bir inanç değişimi yaşarlar (Peker, 1989). Yapılan mülakatlarda da bireylerin yaşamış oldukları bilişsel uyumsuzluk durumunun, tutum değişikliği üzerinde önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Örneğin, E1, dini bir yükümlülük olarak gördüğü namazı, kişisel hayatı ve kariyer planlarıyla çatıştığını belirterek, dini pratiğe karşı duyduğu sorumluluk hissini zamanla azalmasına neden olan unsurları sorgulamıştır. Bu tür bilişsel çatışmalar, bireylerin dini inançları ve pratikleri arasındaki uyumsuzluğu deneyimlemelerine yol açarak, dini pratiklerden uzaklaşmalarına neden olmuştur. Namaza karşı olan tutumun değişimi inançsal bir dönüşümün sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bireyler namazı temelli bırakmadan önce bu dönüşümü tamamlamış zihinsel ve duygusal sürecin tamamlanmasının ardından davranışa yansır şekilde bir tutum değişikliği ortaya çıkmıştır.

5.1.3. Sosyal Çevre, Aile ve Dini Kimlik Üzerindeki Etkiler

Namazı terk etme sürecinde sosyal çevre, arkadaşlık ilişkileri ve ailevi faktörler önemli bir rol oynamakla birlikte süreç sonrası yaşanan tutum değişiminde bu faktörler üzerinde etkisi bulunmaktadır. Katılımcıların, dini pratiği terk etmelerinin ardından %70'i (n=7) sosyal çevrelerinde bir değişim yaşadıkları ifade edilmiştir. Bazı katılımcılar, eski arkadaşlarıyla ilişkilerinin zayıfladığını belirtirken, bazıları ise yeni sosyal çevrelerde kendilerini daha rahat hissettiklerini ifade etmiştir. Bu bulgu, dini inançların ve pratiğin sosyal çevreyle olan etkileşimini ve toplumsal kimliğin dinamik doğasını göstermektedir.

Bu bağlamda, dini pratiği terk etmenin toplumsal ilişkilerdeki yansımaları, sosyal izolasyon ya da yeni topluluklara yönelme gibi farklı yollarla kendini göstermektedir. Bu bulgular, dini pratiklerin bireylerin sosyal kimliklerini nasıl şekillendirdiğine dair literatürdeki teorilerle de örtüşmektedir. Çalışmalar, dini uygulamaların ve ritüellerin

sosyal kimlik oluşturma sreclerinde önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır (Karacoşkun, 2004; Zavalısz, 2014: 117).

Aile başlığı altında baba figürünün katılımcıların yaşadıkları tutum değişikliğinde etkin bir rol aldığı tespit edilmiştir. Bireylerin dini otoriteyle baba figürünü bağdaştırdıkları ve baba figürüyle yaşanan travmatik hadiselerin tanrıyla ve dinle olan ilişkiyi negatif veya pozitif yönde etkilediği literatürdeki benzer çalışmalarda ifade edilmiştir. Köse'nin İngiltere'de Müslüman olanlar üzerine yaptığı çalışmada da deneklerin tamamının ya babası yoktur ya da yetersiz babaya sahiptir (Allison, 1969: 30-31; Canbolat, 2004: 64-65; ayır, 2008: 174; Kim, 2006: 66-82; Köse, 2019: 67).

Katılımcılar, yaşadıkları sosyal ve bireysel problemleri, dini bir perspektiften zme arayışında iken, bu zmn dinin kendisinde değil, kurumsal din algısının biçimlendirdiği uygulamalarda eksik kaldığını gözlemlemişlerdir. Bu durumda kurumsal yapısının sorgulanmasına yol açmıştır E1, rneğin, ekonomik krizler, ilişki problemleri ve dini öğretinin sosyal hayatı düzenlemedeki yetersizliğini sorgulamıştır. Dönüşüm sürecinde sosyal evre ve arkadaş etkisi de önemli bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Katılımcıların büyük bir kısmı, sosyal çevrelerinden ve arkadaş gruplarından gelen etkiler nedeniyle dini algılarında değişiklikler yaşamıştır. Bu etkileşimler, özellikle katılımcıların dini uygulamaları (namaz kılma gibi) yerine getirme motivasyonları üzerinde belirleyici olmuştur. Örneğin, E3, arkadaşlarıyla geçirdiği zaman diliminde, dini ritüellere olan bağlılığının giderek azaldığını ve namazı kılma sıklığının düştüğünü belirtmiştir. K1 ise, çevresinde namaz kılan birinin olmaması ve bu durumun yalnızca sosyal evre değil, aynı zamanda kişisel inançlarındaki bir dönüşümle de ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Son olarak, katılımcıların çoğunun, yaşadıkları değişimin kalıcı hale gelebilmesi için yoğun bir sosyal etkileşim sürecine gerekmiştir.

5.1.4. Sosyal Medya ve İdeolojik Değişimler

Dijital ağ olarak isimlendirilen günümüzde sosyal medyanın ve evrimii platformların, dini algılar üzerinde etkisi olduğu dşnlmş olsa da katılımcıların tamamı sosyal medyada gördükleri din ile ilişkili verilerin bir etkisi olmadığını ifade etmişlerdir.

Bu bulgu, teknoloji ve sosyal medyanın, bireylerin dini deneyimleri ve algıları üzerinde dnşrc bir etki yarattığını gösteren çeşitli çalışmalarla çatışmaktadır. Katılımcıların tamamının küçük yaşlardan itibaren açık ve örtük öğrenim şeklinde dini

eğitime tabii tutulması ve eğitimi bireyler olmasının bu faktörün etkisinin azalmasında etki yaptığı düşünölmektedir. Keza katılımcıların %90'ı (n=9) bu kanıyı destekler şekilde aldıkları eğitimlerin tanrı inançlarını artırıcı etki gösterdiğini ifade etmişlerdir. Dini değişim ve dönüşüm yapan bireylerle gerçekleştirilen başka bir çalışmada, katılımcılar bu değişimin sebebini entelektüel bir arayış olmayıp kişisel bunalım sebebiyle gerçekleştiğini savunmuştur (Ullman, 1982). Bu alanda yapılan benzer çalışmalarda da bu durumu destekleyici veriler elde edilmiş ve bulgular literatürle paralellik göstermektedir. Alanda çalışma yapan psikologlar dini değişimin bireyin yaşadığı çatışma neticesindeki yönelimi olduğunu ifade etmişlerdir (Hökelekli, 2004: 433-445).

%60'lık (n=6) bir grup, değişim süreçlerinden sonra, dini pratiklerine geri dönme veya yeni inanç gruplarıyla bağlarını sürdürme isteğini belirtmiş, ancak %30'luk (n=3) bir grup ise, ilerleyen süreçte kişisel hayatlarındaki gelişmelere (özellikle eş seçimlerine) göre değişimlerini şekillendireceklerini ifade etmiştir. Bu çalışmaya katılan ve bahsi geçen ritüelde tutum değişimi yaşayan bireylerin büyük çoğunluğu Allah inancının yitirilmesinden ziyade dinin yorumlama biçiminde radikal değişiklikler yaşamıştır. Katılımcıların hepsi yaratıcı bir Allah tasavvuruna sahip olduklarını ifade ederek %80'i (n=8) kendini Müslüman olarak tanımlamıştır. %10'luk (n=1) kısım kendini "Allah'a ve son peygamberin Hz. Muhammed (s.a.v) olduğuna inanıyorum ancak Müslüman değilim." şeklinde ifade ederken, %10'luk (n=1) kısım "Allah'a inanıyorum ve ateist değilim" şeklinde ifade etmiştir. Köse'nin ifadesiyle 2010'lardan itibaren yaşanan hızlı değişim ve dönüşüm neticesinde seküler kavramı yerini non-religion ifadesi almış ve kişiler artık kendilerini ne oldukları üzerinden tanımlamaktan ziyade ne olmadıkları üzerinden tanımlar hale gelmişlerdir (Köse, 2023). K3'ün mülakat sırasında inanç durumunun ne olduğunu açıkça izah etmekten ziyade ne olmadığını ifade etmesi bunun bir örneğidir. Katılımcıların yaşadıkları dönüşüm, yalnızca bireysel bir dini kırılma değil, aynı zamanda geniş bir sosyal dönüşümün de göstergesi olarak ele alınmalıdır.

Katılımcıların yaşadığı dini dönüşüm sürecinin üç aşamadan oluştuğu tespit edilmiştir; farkındalık evresi, çatışma evresi ve dönüşüm evresi. Farkındalık evresinde, bireyler mevcut dini sistemlerini sorgulamaya başlamakta, bilimsel okumalar, din kaynaklı yaşadıklarını düşündükleri stres unsurları, günlük hayatlarına dini adapte edememe, çevre değişimi ve olumlu/olumsuz çevresel baskı ve eleştirel düşünme ile kurumsal dinden uzaklaşma aşamasına gelmektedirler. Çatışma evresi, bireylerin duygusal ve

bilişsel gerilimler yaşadığı, eski inanç sistemleriyle yeni değerler arasında sıkıştıkları bir dönemdir. Dönüşüm evresi ise, bireylerin kimliklerini yeniden inşa ettikleri ve kişisel maneviyat arayışlarını sürdürdükleri aşamadır. Bu süreç, katılımcıların özgürleşme ve yeniden anlam arayışlarının en yoğun şekilde hissedildiği aşamadır.

Bu durum, dini ritüellere yönelik tutum değişikliğinin aniden değil belirli bir süreç ve aşama ile gerçekleştiğini ve yalnızca bireysel bir süreç olmayıp, aynı zamanda geniş sosyal ve kültürel etkilerin bir yansıması olduğunu göstermektedir. Katılımcıların yaşadığı dini tutum değişiklikleri, bir dizi sosyo-psikolojik, kültürel ve bireysel faktörün birleşiminden kaynaklanmaktadır ve her birinin motivasyonu birbiriyle benzeştiği kadar ayrılmaktadır. Bunun sebebi katılımcıların farklı eğitim geçmişi, ideolojik eğilimler ve sosyal çevrelerden gelmesinden kaynaklanmaktadır. Yaşanılan bu değişim, sadece dini pratiklerin terk edilmesi olarak değil, aynı zamanda bireylerin kimlik inşası, değer sistemleri ve sosyal çevreleriyle olan ilişkilerinin yeniden yapılandırılması olarak anlaşılmalıdır.

5.2. Sonuç

Namaz Müslüman bireyi gayri müslim bireylerden ve gayri Müslüm bireylere göre şekillenmiş toplum düzeninden ayırmakta ona yeni bir vakit düzeni sunarak alternatif bir akış imkânı tanımaktadır. Müslüman birey dünyevi işlerin en yoğun olduğu öğlen ve ikinci vakti tüm bu işleri geride bırakıp, sabahleyin sıcak yatağından vazgeçip yaratıcısıyla buluşarak yaratılış sebebini tekrar tekrar hatırlar. Bu anlamda namaz ibadeti İslam'ın temel taşı ve Müslümanın ayırıcı vasıflarından biridir. Bu ibadette yaşanan tutum değişikliği bireyin inancı hakkında bilgi edinmeye katkı sağlamaktadır.

Tutum değişikliği çok katmanlı bir süreçtir. Bu kavram, bireyin belirli bir konu, davranış veya inanç hakkındaki tutumunda meydana gelen değişiklikleri ifade eder. Yaşanılan değişiklik, bazen belirli bir eylemi tamamen bırakma şeklinde olabilir, ancak her zaman böyle olmak zorunda değildir. Bazen belirli bir davranışı tamamen bırakmak yerine, o davranışı daha az yapmaya başlamak şeklinde de olabilir. Burada esas olan bireyin önceki tutumundan farklı bir yöne doğru hareket etmesidir. Tezin konusu olan namaz ritüeli bunun en somut örneğidir. Tutum değişikliğinin niteliği ve derecesi her durumda farklı değerlendirmekle birlikte bireyin söz konusu namaz ibadetini düzenli olarak yapmak yerine, daha az sıklıkta yapması veya hiç yapmamaya başlaması tutum değişikliği olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışma, katılımcıların dini ritüellere yönelik yaşadıkları dönüşüm süreçlerinin, bireysel, toplumsal, kültürel ve psikolojik faktörlerin etkileşimiyle şekillendiğini ortaya koymuştur. Araştırma, katılımcıların büyük bir kısmının, sekülerleşme ve bireysel özgürleşme süreçlerinde dini ritüellerini, dini kimliklerini ve ibadetlerini sorguladıklarını gösterirken, aynı zamanda bu dönüşümün her birey için farklı dinamiklerle şekillendiğini vurgulamaktadır. Çalışmanın bulguları, bireylerin dini inançları ve ritüellere yönelik tutumlarının, sosyal çevre, eğitim seviyesi, kültürel etkileşimler ve kişisel deneyimler doğrultusunda çeşitlendiğini ortaya koymuştur. Bu dönüşüm, dışsal faktörlerin (toplumsal baskılar, ailevi ilişkiler, ekonomik zorluklar) ve içsel faktörlerin (kişisel maneviyat arayışı, psikolojik gerilimler) birleşiminden kaynaklanmaktadır. Katılımcılar, dini ritüelleri sorgularken, genellikle bir içsel çatışma ve hesaplaşma yaşamış, ardından yeni bir kimlik inşa etme sürecine girmiştir. Katılımcıların yaşadıkları travmatik deneyimler, özellikle aile içindeki travmalar ve psikolojik gerilimler, dini ritüellere dair tutumlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Katılımcıların namaz ritüeliyle ilgili yaşadıkları tutum değişikliklerinin ardında zikredildiği üzere çok katmanlı, dinamik ve bireysel bir süreçleri bulunmaktadır. Bu değişim, genellikle tek bir nedenin sonucu değil, bir dizi karmaşık faktörün birleşimiyle şekillenmiştir. Bu süreci daha iyi anlayabilmek için sosyal psikolojik perspektiflerden faydalanmak, katılımcıların yaşadığı dönüşümü daha net bir şekilde kavrayabilmemize yardımcı olmuştur.

Bu çalışma neticesinde dini ritüellerde yaşanan tutum değişikliğinin bireysel psikolojik, sosyolojik ve bilişsel faktörlerin kompleks etkileşimi ile gerçekliğini ve namaz bırakma sürecinin, %90 (n=9) oranında bilinçli ve yapılandırılmış bir dönüşüm süreci olduğu verisi elde edilmiştir. Sonuç olarak, katılımcıların yaşadıkları dini tutum değişiklikleri, yalnızca bireysel bir kırılma değil, toplumsal ve kültürel bir dönüşüm sürecinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu dönüşüm, din ve bireysel özgürlük arasındaki gerilimlerin bir yansımasıdır ve bireylerin kimlik inşasında, değer sistemlerinde ve sosyal çevreleriyle olan ilişkilerinde derin etkiler bırakmıştır. Çalışma, dini dönüşüm süreçlerinin, bireysel deneyimlerin yanı sıra, toplumsal yapıların, kültürel etkilerin ve psikolojik dinamiklerin birleşimiyle şekillendiğini vurgulamaktadır. Bu çalışma neticesinde sekülerleşme olarak ele alınan dinî tutum değişikliğinin dini olanın önemini yitirmesinden ziyade “lâdinilik” olduğu ve 21-40 yaş aralığındaki katılımcılar üzerinden yapılan çıkarımla gençler arasında dine karşı bir umursamazlığın ve lakaytlığın gelişmekte olduğu tespit edilmiştir.

5.3. Öneriler

Bu başlıkta yapılan literatür taraması ve saha çalışması neticesinde bu alanda geliştirilmesi gereken birkaç öneriye yer verilecektir.

- Dini eğitimin yeniden yapılandırılması oluşabilecek benzer örneklerin önlenmesine katkı sağlayabilir. Eğitim sistemlerinin, bireylerin eleştirel düşünme becerilerini teşvik edecek şekilde tasarlanması, dinî bilgiyi ve kültürel öğretiyi sorgulayıcı bir çerçeveden ele almayı mümkün kılar bu sebeple birey din olgusundan uzaklaşmadan evvel sorularını dile getirerek kafa karışıklığını çözebilir ve bu durum olumlu bir din algısı inşası için oldukça önem arz etmektedir.
- Bireye sunulan sosyal destek sistemlerinin güçlendirilmesi oldukça önem arz etmektedir. Dini sorgulama ve dönüşüm sürecindeki bireylerin, yalnızca psikolojik destek almakla kalmayıp, aynı zamanda dini inançlarını sorgulama ve yeniden yapılandırma süreçlerinde rehberlik alabilecekleri sosyal ağlara ihtiyaçları olduğu görülmüştür. Bu nedenle, dini dönüşüm yaşayan bireylere yönelik psikolojik destek hizmetleri ve destek grupları oluşturulması, bu süreci daha sağlıklı bir biçimde geçirmelerini sağlayabilir.
- Modern yaşam ile dini pratikler arasındaki gerilimin din alimlerinde ele alınması ve Müslüman bireylerin iki aradaki bu halinin bir buhrana dönüşmeden çözüm bulabilmeleri adına çalışmalar yapılması günlük yaşamın devamlılığı için önem teşkil etmektedir. “Allah, sizin için kolaylık ister, zorluk istemez.” (Bakara, 2:185) ayeti gereğince bireylerin gündelik hayatlarında dini yaşayabilmeleri için kolaylaştırıcı bir dil tercihiyle, modern dünyaya çözüm önerileri sunmak, dinî camilere hapsedilmeyip hayatı domine eden ve birey için stres değil huzur kaynağı haline geri getirmek oldukça elzemdir.
- Dini pratiği terk etme sürecinin çok boyutlu bir fenomen olması sebebiyle gelecekte yapılacak benzer araştırmaların, özellikle dini pratiği terk etme sürecini ve bu süreçteki dönüşümün dinamiklerini daha geniş bir çalışma grubuyla, bireysel özgürleşme eğilimi açısından değerlendirmesi alana önemli derece katkı sağlayacaktır. Çünkü özgürlük arayışı insanın hiçbir dönem bitmek bilmeyen arzusudur.

KAYNAKÇA

- Allison, J. (1969). Religious Conversion: Regression and Progression in Adolescent Experience. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 8(1), 23.
- Alper, H. (2002). *İmanın Psikolojik Yapısı*. Rağbet Yayınları.
- Amman, M. T. (2010, Nisan). Türkiye’de Ailenin Açık ve Örtük Sekülerleşmesinin Sosyolojik Analizi. *Aile ve Eğitim -Tartışmalı İlmî Toplantı-*. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Apaydın, H. (2001). Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(12-13): 320-337.
- Argyle, M. (2022). *Din ve Psikoloji* (H. B. Gök, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aronson, E., Wilson, T. D. ve Akert, R. M. (2010). *Sosyal Psikoloji* (O. Gündüz, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Arslan, H. (2009). Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1): 77-96.
- Asad, T. (2007). *Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık, İslâmiyet ve Modernlik* (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Asan, S. (2023). Din Değiştirme Konusunda Ortaya Konulan Bilimsel Yaklaşımlar. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 351-372.
- Atay, T. (2017). *Din Hayattan Çıkar*, (6. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, A. R. (2004). *Birey ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Aydın, İ. E., & Oymak, İ. (2021). Mordecai Menahem Kaplan’ın Yahudiliğe Yaklaşımı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(1): 317-342.
- Aydın, M. S. (1990). Fazlurrahman ve İslam Modernizmi. *İslami Araştırmalar (Fazlurrahman Özel Sayısı)*, 4(4): 273-284.
- Aydın, M. Z. (2007). Okulda Din Dersi Tartışmaları (Türkiye’de Din Dersinin Tarihi, Teorik Yapısı, Bazı Ülkelerle Karşılaştırılması). *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 7-51.
- Ayten, A. (2021). *Tanrı’ya Sığınmak / Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayverdi, İ. (2020). *Misalli Büyük Türkçe Sözlü*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

- Baltacı, A. (2018a). Habitus: Dini İnanç Habitusunun Oluşumu Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2): 1-24.
- Baltacı, A. (2018b). *Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme*.
- Başkale, H. (2016). Nitel Araştırmalarda Geçerlik, Güvenirlik ve Örneklem Büyüklüğünün Belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1), 23-28.
- Bayer, A. (2022). *Sekülerleşme ve Din*. Ankara: İktisad Yayınevi.
- Baymur, F. B. (2000). *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Baysal, A. C. (1981). *Sosyal ve Örgütsel Psikolojide Tutumlar*. İstanbul: İ.Ü. İşletme Fakültesi.
- Berger, P. L. (1999). Sekülerizmin Gerilemesi. *Liberal Düşünce*, 4(14): 84-95.
- Berger, P. L. (2011). *Kutsal Şemsiye / Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları* (A. Çoşkun, Çev.). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Budak, S. (2019). *Psikoloji Sözlüğü*. İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Buharî, İ. (1988). *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Vols. 1-18). Akçağ Yayınları.
- Canbolat, S. (2004). *Bir Kelâm Problemi Olarak Dinden Dönmenin Sebepleri, Bu Sebepleri Tarihte ve Günümüzde İslâm'dan Dönmeye İlişkisi, Türkiye'de Hristiyan olan Müslümanlar örneği*. Marmara Üniversitesi.
- Casanova, J. (2014a). *Modern Dünyada Kamusal Dinler* (Mehmet Murat Şahin, Çev.). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Casanova, J. (2014b). Sekülerleşmeyi Yeniden Düşünmek: Evrensel Bir Karşılaştırma (S. Yılmaz, Çev.). *Journal of History Culture and Art Research*, 3(2): 220-236.
- Cüceloğlu, D. (2005). *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, (14. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çamdibi, H. M. (2021). *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli*, (6. bs.). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

- Çayır, C. (2008). *Türkiye’de din değiştirip hıristiyanlığa geçişin psiko-sosyal etkenleri*. Uludağ Üniversitesi.
- Çelik, C. (2017). Sekülerleşmenin Kuramsal Sosyolojik Serüveni. *Journal of Islamic Research*, 28(3): 209-223.
- Çelik, H., & Ekşi, H. (2008). Söylem Analizi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27(27), 99-117.
- Çiftçi, A. (2022). *Din Sosyolojisi ve Modernlik- Toplumbilim Yazuları I*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- D’Aquili, E. G. (1978). The Neurobiological Bases of Myth and Concepts of Deity. *Zygon(r)*, 13(4): 257-274.
- Darende, Ö. F. (2015). Sekülerleşme ve Laiklik Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11): 151-188.
- Davie, G. (2005). *Modern Avrupa’da Din—Küre Yayınları* (A. Demirci, Çev.; 1. Basım). Küre Yayınları.
- Dilben, F. (2023). *Tevafuktan Tesadüfe, Beş Vakitli Günden Vazgeçmek: Mütedeyyin Erkeklerin Dini Terk Etme Pratikleri ve Sekülerleşme Süreçleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Durkheim, E. (2011). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* (F. Aydın, Çev.). Ankara: Eskiyeini Yayınları.
- Ebû Dâvûd. (1988). *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Vols. 1-18). Akçağ Yayınları.
- Efdal, A. (2023). Namazın İnsan Sağlığına Olan Faydaları. *Kafkas Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*, 3(2): 10.
- Eliade, M. (2023). *Kutsal ve Kutsal-Dışı* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- El-İsfahani, R. (2011). *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*. Pınar Yayınları.
- Erkilet, A. (2017). Değişirken Devam Etmek, Devam Ederken Değişmek: Zamanın İçinden, Zamanın Dışından Kitabı Üzerinden Besim Dellaloğlu Sosyolojisine Dair Notlar. *İnsan & Toplum Dergisi (The Journal of Human & Society)*, 7(2). <https://doi.org/10.12658/human.society.7.14.R0021>

- Ertit, V. (2013). Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1): 103-124.
- Ertit, V. (2020). *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Ertit, V. (2023). *Endişeli Muhafazakarlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye*. Orient Yayınları.
- Ertoyl, M. (2013). *Türkiye'nin Modernleşme Sürecinde Din Eğitimi ve Yabancılaşma Sorunu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Eryücel, D. S. (2013). Yaşam Olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(23), 251-271.
- et-Taberî, E. C. (1996). *Taberî Tefsîri* (K. Aytekin & H. Karakaya, Çev.). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Fidan, N., & Erden, M. (1987). *Eğitim Bilimine Giriş*. Repa Eğitim Yayınları.
- Freud, S. (1927). *Bir Yansımanın Geleceği* (K. Şipal, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Freud, S. (2001). *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd* (A. Babaoğlu, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Freud, S. (2021). *Rüyaların Yorumu* (D. Muradoğlu, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Fromm, E. (2023). *Sevme Sanatı / Bir Eylem Olarak Sevmek* (I. Gündüz, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Geertz, C. (2010). *Kültürlerin Yorumlanması* (H. Gür, Çev.). Dost Kitapevi
- Giddens, A. (1990). *Modernliğin Sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gök, H. (2019). Düzenli Namaz Kılma ve Kılmama ile Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 5(1): 134-160.
- Göle, N. (2012). *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (2017). *Melez Desenler*, (5. Basım). İstanbul: Metis Yayınları.
- Güç, A. (2015). *Dinler Tarihi El Kitabı*. İstanbul: Grafiker Yayınları.
- Güler, M. (2021). Sosyal Kür: Sosyal Kimliğin İyi Olma Hali Üzerine Etkileri. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AKSOS)*, (9): 44-57.

- Güngör, B. (2020). Söylem Yaklaşımı Üzerine Bir Kavram Çalışması ve Eleştirel Söylem Analizi. *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, 2(2): 1-12.
- Gürbüz, G. & Aygül, H. H. (2021). Arayıştan Uyanışa, Şifadan Estetiğe Yeni Çağ İnançları. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(43): 20-51.
- Gürler, K. (2010). *Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din*, (1. Baskı). Ankara: Sarkaç Yayınları.
- Gürses, İ. (2010). Kurav Din Psikolojisi Seminerleri/ İbadet Psikolojisi 2. *Kur'an Araştırmaları Vakfı*. <https://kurav.com/ibadet-psikolojisi-2/> [2 Aralık 2024].
- Gürses, İ. (2010). *Dindarlık ve Kişilik*. Bursa: Emin Yayınları.
- Gürsu, O. (2022). Gençlik Dönemi İnanç Krizinin Psikolojik Kökenlerinin Analizi: Olgu Sunumu. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(3): 915-931.
- Hafizoğlu, H. (2013). *Namaz Bilinci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Hamer, D. H. (2004). *The God Gene: How Faith Is Hardwired Into Our Genes*. New York: Knopf Doubleday Pub.
- Hans, F. (1964). *Din Sosyolojisi* (T. Kalpsüz, Çev.). Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Harvey, P. (2013). *An Introduction to Buddhism: Teachings, History and Practices*. Cambridge University Press.
- Hasanov, B. (2014). Clifford Geertz'e Göre Kültürel Bir Sistem Olarak Din. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2): 79-96.
- Hill, P. C., Pargament, K. I., Jr, R. W. H., Swyers, J. P., Larson, D. B. ve Zinnbauer, B. J. (2013). Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3): 85-118.
- Horozcu, Ü. (2023). *Kayıp Giden Başörtüsü*. Eskiyei Yayınları.
- Hökelekli, H. (Ed.). (2004a). *Dindarlık Olgusu* (ss. 184-208). KURAV
- Hökelekli, H. (2004b). Misyonerlik Faaliyetleri ve Gençlerimiz", Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri. İçinde *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri* (ss. 433-445). Ensar Neşriyat.
- Hökelekli, H. (2017). *Din Psikolojisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

- Izutsu, T. (2024). *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar* (S. Ayaz, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- İbn Haldun. (1967). *Mukaddime* (H. Kendir, Çev.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- İkbal, M. (2022). *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması* (C. Soydan, Çev.). İstanbul: Hece Yayınları.
- İmam Gazali. (2019). *İhyau Ulumi'ddin Tercümesi* (A. Serdaroğlu, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.
- James, W. (2024). *Psikolojinin Temel İlkeleri* (İ. Polat, Çev.). İstanbul: Mitra Yayınları.
- Jhonson, P. E. (1985). Dini Davranış (H. Şentürk, Çev.). *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2): 25-29.
- Jhonson, P. E. (1986). Dini Tecrübe (R. Yaparel, Çev.). *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3): 195-203.
- Jose, ten K., Koster, W. de, ve Waal, van der J. (2017). The Effect of Religiosity on Life Satisfaction in a Secularized Context: Assessing the Relevance of Believing and Belonging. *Review of Religious Research*, 59(2): 135-155.
- Kaba, B., & Kula, N. (2024). Abraham Maslow'un Psikolojik Yaklaşımında Dini Motifler. *HİKEM*, 2(2): 53-65.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2023). *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar / Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Üniversiteli Kitabevi.
- Karacoşkun, M. D. (2004). Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV (2), 23-36.
- Karagöz, İ. & Altuntaş, H. (2011). *Namaz İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karakas, C. (2007). *Turkey: Islam and Laicism Between The Interests of State, Politics, and Society*. Frankfurt: Peace Research Institute Frankfurt.
- Kaya, M., ve Küçük, N. (2017). İbadetler ile Hayatın Anlamı ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42): 17-44.

- Kınsün, A. (2016). Dini Gruplar Sosyolojisi. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8): 210-227.
- Kim, H. C. (2006). *Din Değiştirmenin Entellektüel Arka Plan*. Işık Yayınevi.
- Kimter, N. (2015). Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3): 85-118.
- Kirkpatrick, L. A. (2006). Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi (M. Koç, Çev.). *Bilimname*, 4(10): 133-172.
- Kirman, M. A., & Ertit, V. (Ed.). (2019). Sekülerleşme Tartışmaları. *Kadim Yayınları*, 349.
- Koenig, H. G. ve Al Shohaib, S. S. (2021). *İslam ve Ruh Sağlığı*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Köse, A. (2002). *Sekülerizm Sorgulanıyor*. Ali Köse (Ed.). İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Köse, A. (2019). *Neden İslam'ı Seçiyorlar*. İstanbul: İz Yayıncılık
- Köse, A. (2023). *Dinin Geleceği*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Krech, D. & Crutchfield, R. S. (2007). *Sosyal Psikoloji* (E. Güngör, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kutub, M. (2018). *İslam İnancı* (N. Yıldız, Çev.). İstanbul: Risale Yayınları.
- Küçük, A. (2011). Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli. H. Y. Başdemir (Der.), *Türkiye'de Din Özgürlüğü ve Laiklik*, Ankara: Liberte Yayınları, 39-96.
- Küçükcan, T. (2005). Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (13): 109-128.
- Küçükhemek, M. (2021). İnanmak mı, Bilmek mi? Yedinci Mühür Filminde Birey-Tanrı İlişki Biçimleri. *SineFilozofi*, 6(11): 22-50.
- Lameei, V. ve Bilici, M. (2021). Dinin Psikolojik İyi Oluş Üzerindeki Rolü ve Değerlendirilmesi. *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(19): 57-68.
- Loewenthal, K. M. (2017). *Din Psikolojisi: Kısa Bir Giriş* (M. Ulu, Çev.). İstanbul: Kimlik Yayınları.

- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2017). *Bediüzzaman Said Nursi Olayı/Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*, (19. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2021). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- McLeod, W. H. (1989). *The Sikhs- History, Religion and Society*. New York: Columbia University Press.
- Merter, M. (2012). *Dokuz Yüz Katlı İnsan*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Morgan, C. T. (2010). *Psikolojiye Giriş* (S. Karakaş, Çev.). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Müslim, İ. (1988). *Kütübi Sitte* (Vols. 1-18). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nurbaki, H. (2023). *Kur’an-ı Kerim’den Ayetler ve İlmi Gerçekler*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1990). *Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*. Bursa: Ensar Vakfı Marmara Bölge Başkanlığı.
- Ok, Ü. (2011). Dini tutum ölçeği: Ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 528-549.
- Okumuş, E. (2014). Din ve Sosyalleşme. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(11): 429-454.
- Oruç, G. (2021). Nilüfer Göle- Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar. *Anasay*, (15): 167-181.
- Özakpınar, Y. (2000). *Psikolojinin Kavramsal Yapısı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özay, M. (2006). *Günümüz Sosyolojisinde Modernleşme-Sekülerleşme-Din İlişkileri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özbolat, A. (2017). Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 28(3): 265-278.
- Özdemir, M. (2021). *Din ve Toplum Üzerine Yazılar* (Y. Coştu, Ed.). Lambert Academic Publishing.

- Özyürek, E. (2008). *Modernlik Nostaljisi Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Paquot, T., & Pepin, F. (2024). *Larousse Felsefe Sözlüğü—Kavramlar Filozoflar Eserler* (S. A. Altınörs, Çev.). VakıfBank Kültür Yayınları.
- Peker, H. (1990). Suçlularda Dini Davranışlar. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(4): 93-124.
- Peker, H. (2022). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach, B., Basinger, D. ve Acar, R. (2019). *Akıl ve İnanç / Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Pişgin, Y. (2020). *Kuranda Karakter İnşası*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Polat, A. (2020). Hikmet-İ Teşri' Bağlamında Abdest ve Namazın İnsan Sağlığı ile İlişkisi. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 4(3): 386-418.
- Rogers, C. R. (2011). *Kişi Olmaya Dair*. İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Sancaklı, S. (2018). Cami'de Cemaatle Namaz Kılmanın Dini, Sosyal ve Psikolojik Açıdan Önemi ve Etkisi. *Academic Knowledge*, 1(1): 1-18.
- Sarıcı Bulut, S. (2008). *İlköğretim İkinci Kademe Öğrencilerinin Sınav Kaygıları, Saldırganlık Eğilimleri ve Problem Çözme Becerilerindeki Yetersizliklerin Sağaltımında Grupla Çözüm Odaklı Kısa Terapinin Etkileri* (Doktora). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Sayar, K. (2013). *Sufi Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sezer, B. (2017). *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı* (1. Baskı). İstanbul: Doğu Kitabevi-Yayınevi Genel Dizisi.
- Sinanoğlu, N. (1999). *İbadet*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde. (C.19, 233-235). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi.
- Slavin, R. E. (2019). *Eğitim Psikolojisi- Kuram ve Uygulama* (G. Yüksel, Çev.). İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Smelser, N. J. & Baltes, P. B. (2001). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, (1. bs.). Amsterdam: Elsevier.
- Stark, R., & Bainbridge, W. S. (with Internet Archive). (1985). *The future of religion: Secularization, revival, and cult formation*. Berkeley: University of California Press.

- Subaşı, N. (2002). Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler. *İslâmiyât*, 17-40.
- Şahin, İ. (2019). Sosyolojik Bir Bilginin Soy Kütüğü: Sekülerleşme Teorileri. M. A. Kirman & V. Ertit (Ed.), *Sekülerleşme Tartışmaları*, Ankara: Kadim Yayınları, 71-117.
- Şen, A. (2023). Kur'an'da Namazın Karakter İnşa Edici Rolü. *Genç Mütefekkirler Dergisi*, 4(2): 386- 397.
- Şener, A. (1988). *Abdest*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde. (C.1, 68-70). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi.
- Şener, M. (1998). *Huşû*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde. (C.18, 422-423). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi.
- Şentürk, H. (2021). *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şentürk, H. (2023). *İbadet Psikolojisi*, (4. bs.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şentürk, R., Cengiz, K., Küçükural, Ö. ve Akşit, B. (2012). *Türkiyede Dindarlık Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Taylor, C. & Körpe, D. (2014). *Seküler Çağ*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tekin, S. (2022). Seküler Toplumun Krizi: Post-Sekülerizmi Tartışmak. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13(1): 243-269.
- Tezcan, S., & Tezcan, F. (2013). Türkiye entomolog, akarolog ve nematologlarının profili üzerinde bir değerlendirme. *Türkiye Entomoloji Bülteni*, 3(1), 55-63.
- Tirmizî, İ. (1988). *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Tokur, B., & Doğan, H. A. (2023). Gençlerde Kimlik Algısı ve Dinî Hayat. *Eskiyeni* 50, 705-722.
- Topuz, İ. (2011). Gazali'de Dini Tutum ve Davranışlar -Dini Yaşam Biçimleri-. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 11(2): 157- 177.
- Tümer, G. (1994). *Din*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde. (C.9, 312-320). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği: Görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24(24), 543-559.

- Tweed, T. A. (2024). *Din* (D. Keskin, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ullman, C. (1982). Cognitive and Emotional Antecedents of Religious Conversion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, 183-192.
- Uysal, V. (2001). *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ülver, L. (2021). Rodney Stark'ın Sekülerleşme Teorisi. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, (7): 179- 195.
- Ünlü, N. (2022). Talal Asad'ın Düşüncesinde "Din" ve "Seküler" Kavramları. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 16(33), 211-224.
- Weber, M. (1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (Z. Gürata, Çev.). Ankara: Ayraç Yayımevi.
- Weber, M. (2023). *Ekonomi ve Toplum* (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Runik Kitap.
- Yalçın, H. (2022). Bir Araştırma Deseni Olarak Fenomenoloji. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2): 213-232.
- Yapıcı, A. (2016). Cinsiyete Göre Farklılaşan Dindarlıklar ve Kadınlarda Dinsel Yaşamın Farklı Görüntüleri. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19(49): 131-161.
- Yaşaroğlu, M. K. (2006). *Namaz*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde. (C.32, 350-357). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi.
- Yazır, M. H. (2022). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım Ürünleri.
- Yazır, M. H. (2024). *Yeni Kur'an Meali*. İstanbul: Mahya Yayınları.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, H. (2019). *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Zafer, H. (2021). Dinî Dönüşüm: Din Değiştirme Hidayet. *SlidePlayer*. <https://slideplayer.biz.tr/slide/9194577/> [1 Aralık 2024].
- Zavalsız, S. (2012). Din Değiştirmenin Psiko-Sosyal Kodları. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 185-200.
- Zavalsız, S. (2014). *Türkiye'de Hıristiyan Olan Müslümanlar: Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma*. Ankara: Berikan Yayımevi.

Zavalsız, M. (2023). Gençlerin Dine Bakışı: Üniversite Örneklemi Üzerine Bir Saha Araştırması. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, (8): 11-43.

Zemahşerî. (2020). *Keşşâf Tefsiri* (M. Sülün, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.

EKLER

BİLGİLENDİRİLMİŞ GÖNÜLLÜ OLUR FORMU

Sizi Meryem Fehime Adalan tarafından yürütülen "Namaz İbadetinde Tutum Değişikliği Yaşayan Bireyler Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir Araştırma / A Socio-Psychological Research on Individuals Experiencing Attitude Change in Prayer Worship" başlıklı araştırmaya davet ediyoruz. Bu araştırmanın amacı namaz ibadetini gerçekleştiren ancak zamanla bu ibadeti gerçekleştirme hususundaki tutumu değişime uğramış bireylerin sosyo-psikolojik durumunu ve bu duruma duruma yol açan sebepleri öğrenmektir. Araştırmada sizden tahminen 90dk ayırmanız istenmektedir. Bu çalışmaya katılmak tamamen gönüllülük esasına dayanmaktadır. Çalışmanın amacına ulaşması için sizden beklenen, bütün soruları eksiksiz, kimsenin baskısı veya telkini altında olmadan, size en uygun gelen cevapları içtenlikle verecek şekilde cevaplamanızdır. Bu formu okuyup onaylamanız, araştırmaya katılmayı kabul ettiğiniz anlamına gelecektir. Ancak, çalışmaya katılmama veya katıldıktan sonra herhangi bir anda çalışmayı bırakma hakkına da sahipsiniz. Bu çalışmadan elde edilecek bilgiler tamamen araştırma amacı ile kullanılacak olup kişisel bilgileriniz gizli tutulacaktır. Araştırmada Kişisel veri toplanacağından **6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu** ve ilgili mevzuat uyarınca kişisel verileri korumak amacıyla gerekli tüm tedbirler alınacaktır. Eğer araştırmanın amacı ile ilgili verilen bu bilgiler dışında şimdi veya sonra daha fazla bilgiye ihtiyac duyarsanız araştırmacıya şimdi sorabilir veya [redacted] e-posta adresi ve [redacted] numaralı telefondan ulaşabilirsiniz.

Yukarıda yer alan ve araştırmadan önce katılmaya verilmesi gereken bilgileri okudum ve katılmam istenen çalışmanın kapsamını ve amacını, gönüllü olarak üzerime düşen sorumlulukları anladım. Çalışma hakkında yazılı ve sözlü açıklama aşağıda adı belirtilen araştırmacı/araştırmacılar tarafından yapıldı. Bana, çalışmanın muhtemel riskleri ve faydaları sözlü olarak da anlatıldı. Kişisel bilgilerimin özenle korunacağı konusunda yeterli güvence verildi. Bu koşullarda söz konusu araştırmaya kendi isteğimle, hiçbir baskı ve telkin olmaksızın katılmayı kabul ediyorum.

Katılımcının:
Adı-Soyadı:.....
İmzası:.....

Betişim Bilgileri: e-posta: Telefon:

Velayet veya Vesayet Altında Bulunanlar İçin:
Veli veya Vasîsinin
Adı-Soyadı:.....
İmzası:.....

Araştırmacının
Adı-Soyadı:.....
İmzası:.....

1 / 1

Şekil Ek.1: Gönüllü Olur Formu

Namaz İbadetinde Tutum Değişikliği Yaşayan Bireyler Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir Araştırma Tezi Yarı Yapılandırılmış Mülakat Soruları

- 1- Namaz kılmaya ne zaman başladınız (kaç yaşında)?
- 2- Namaza nasıl başladınız? Sizi namaza yönlendirenler oldu mu? Namaza başlarken ailenizden baskı gördünüz mü?
- 3- Ailenizde herkes namaz kılar mı?
- 4- Namaz kılmayı ne zaman bıraktınız?
- 5- Namazı bırakmayı istediğinizi ilk nasıl fark ettiniz?
- 6- Namazı bırakırken ailenizden baskı gördünüz mü?
- 7- Namaz kıldığınız süreçte bunun farz olduğuna inanıyor muydunuz? Şu an inanıyor musunuz?
- 8- Namazı bırakma kararını verdikten sonra namazı aşamalı olarak mı yoksa birden mi bıraktınız?
- 9- Namaz kıldığınız süreçte yani bu kararı almadan evvel travmatik bir olay ve büyük değişimler yaşadınız mı? Ekonomik bir dar boğaz, yakın çevredeki insanlardan birinin vefatı, işten ayrılma/kovulma yahut yeni bir işe başlamak, medeni durumda bir değişiklik veya ebeveyn olma, okul değişikliği, eğitim başlangıcı veya bitişi, romantik ilişkilerde bir hayal kırıklığı, problemler yaşama, ve diğerleri.
- 10- Namazı bırakmanıza neden olan etkenleri sıralamanız gerekirse ilk üç sıraya hangilerini koyabilirsiniz yahut neleri sıralarsınız/ sizce en çok etkide bulunan 3 ü hangisidir?
- 11- Namazı bırakmaya karar verdiğiniz süreci gözden geçirince bu kararı almakta başkalarının da etkili olduğunu yönlendirmesinin olduğunu düşünüyor musunuz?
- 12- Namazı bıraktıktan sonra çevrenizden nasıl tepkiler aldınız?
- 13- Namazı bıraktıktan sonra gittiğiniz mekanlar ve vakit geçirdiğiniz gruplar farklılaştı mı?
- 14- Namaz kılarken ki arkadaş grubunuz içinde mi daha rahattınız şimdiki arkadaş grubunuzla mı daha rahat hissediyorsunuz? (Eğer farklılaştıysa)
- 15- Bu kararın ardından dini açıdan kendinizi nasıl görüyorsunuz ve ifade ediyorsunuz? İnanç dünyanızda ve Allah inancınızda, algınızda bir değişim oldu mu?
- 16- Siz namazı terk ettikten sonraki süreçte yanınızda namaz kılınması sizi rahatsız ediyor mu?
- 17- Namazı bırakmadan evvel alkol kullandınız yahut denediniz mi?
- 18- Namazı bıraktıktan sonra alkol kullandınız mı?
- 19- Namazı bırakma kararında siyasi etkenler sizi etkiledi mi?
- 20- Namazı bıraktıktan sonra siyasi ve ideolojik değişimler oldu mu? Olduysa nelerdir?
- 21- Sosyal medya aracılığıyla ya da farklı vasıtalarla dinleme fırsatı bulduğunuz ilahiyatçı ve din adamlarının görüşlerinin namazı bırakmanızda etkisi oldu mu?
- 22- Okulda aldığınız eğitim ve bireysel olarak yaptığınız araştırma ve okumalar namazı bırakmaya yönelik tutumlarınızda etkili oldu mu?
- 23- Namaz kılarken mi daha sinirliydiniz, şimdi mi daha sinirlisiniz?
- 24- Namaz kılmanın size kattığı ve sizden eksilttiği şeyler nelerdir?
- 25- Namaz ibadetinde size en zor gelen bölüm hangisiydi?
- 26- Namazın terki sürecinde bir huzursuzluk hissettiniz mi? Hissettiyseniz şu anda bu huzursuzluk devam ediyor mu? Yoksa şu an olduğunuz durumdan rahatsızlık hissetmiyor musunuz?
- 27- Namazı terk ettiğiniz süreçte namaz ritüelinin eksikliğini hissettiniz mi? Hissettiyseniz bu eksikliği nasıl gidordünüz?
- 28- Yeniden namaz kılmak hakkında ne düşünüyorsunuz?

Şekil Ek.2: Mülakat Soruları

Sayı : E-20292139-050.04-2400010779
Konu : Etik Kurul Kararı (Meryem Fehime
ADALAN)

13.03.2024

Sayın Meryem Fehime ADALAN
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Yüksek Lisans Programı Öğrencisi

"Namaz İbadetinde Tutum Değişikliği Yaşayan Bireyler Üzerine Sosyo- Psikolojik Bir Araştırma" başlıklı araştırmanızla ilgili başvurunuz, kurulumuzun 16.02.2024 tarihli ve 2024/01 sayılı toplantısında değerlendirilerek araştırmanızın etik açıdan uygun bulunduğu katılanların oy birliği ile karar verilmiştir.

Bilgilerinize rica ederim.

Prof. Dr. Kadir CANATAN
Kurul Başkanı

Ek: Meryem Fehime ADALAN

Belge Doğrulama Kodu: TET3CMD

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Takip Adresi: <https://ubys.izu.edu.tr/ERMS/Record/ConfirmationPage/Index>

Adres: Halkalı Caddesi No: 281 Kültüğeğmece İstanbul

Bilgi için :

Selda Şenol
Yeminli Katip

Telefon No:

Faks No:

Telefon No:

e-Posta:

İnternet Adresi:

Direkt Hat:

Keş Adresi: izu@hs01.kep.tr

	ETİK ONAY BELGESİ	Doküman No	ET-FR-675
		İlk Yayın Tarihi	27.11.2023
		Revizyon Tarihi	22.12.2023
		Revizyon No	01
		Sayfa	1/1

Tarih	16.02.2024
Sayı	2024/01
Araştırmannın Niteliği	Yüksek Lisans Tezi
Araştırmannın Adı	Namaz İbadetinde Tutum Değişikliği Yaşayan Bireyler Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir Araştırma
Sorumlu Araştırmacının Adı Soyadı	Meryem Fehime ADALAN
Danışman Adı Soyadı	Prof. Dr. İbrahim GÜRSES
Karar	UYGUNDUR

(İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Etik Kurulu'nun kararı tavsiye niteliğinde olup, Üniversitemizle ilgili etik ilkelerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi amacını taşımaktadır.)

(Katıldı)
Prof. Dr. Kadir CANATAN
Başkan

(Katıldı)
Prof. Dr. Mehmet Emin KÖKTAŞ
Başkan V.

(Katıldı)
Prof. Dr. Mustafa ATEŞ
Üye

(Katıldı)
Prof. Dr. Beytullah KAYA
Üye

(Katıldı)
Prof. Dr. Aysel Nefise BAHÇECİK
Üye

(Katıldı)
Prof. Dr. Yahya Kemal YOĞURTÇU
Üye

(Katıldı)
Av. Bilal ŞAMAT
Üye

Kurul Yeminli Kâtibi

Selda ŞENOL

Şekil Ek.3: Etik Kurul Onayı Sayfa 2

ÖZGEÇMİŞ

Meryem Fehime ADALAN

A. EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, 2025, İstanbul

Lisans: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Bölümü, 2020, İstanbul

Ön Lisans: Atatürk Üniversitesi Çocuk Gelişimi Bölümü

Eğitimler:

Enegram Eğitimi İZUSEM

Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Danışmanlığı Eğitimi Sakarya Üniversitesi

Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Eğitimi İstanbul Arel Üniversitesi

Oyun Terapisi Eğitimi İstanbul Esenyurt Üniversitesi

Hikâye Anlatıcılığı Eğitimi

Bursa Klasik Düşünce Okulu

Klasik Sanatlar Eğitimi- UNESCO & Klasik Sanatlar Merkezi

C. YAYINLARI

“İslam Düşünce Tarihinde İnsan Tanımları ve Psikolojik Bir Bakış” Liman Yay.
Editör: Halil İbrahim DİZMAN. “İslam Düşünce Tarihinde Ebu Bekir Râzî’ye Psikolojik Bir Bakış” Meryem Fehime ADALAN (2023)

“Ebu Bekir Râzî’nin İnsan Tanımı ve Modern Psikoloji ve Pozitif Psikoloji ile İlişkisi”
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Kongresi (2023)